

KAJA KUMER-HAUKANÕMM

Teisest maailmasõjast tingitud Balti pagulaste
problemaatika aastatel 1945–1952
Eesti pagulaste näitel

Tartu Ülikooli ajaloo- ja arheoloogia instituut, Tartu, Eesti

Kaitsmisele lubatud TÜ filosoofiateaduskonna ajaloo ja arheoloogia instituudi nõukogu otsusega 3. aprill 2012. a

Juhendaja: dotsent Vahur Made, professor Raimo Raag

Oponendid: dr. Kari Alenius (Oulu Ülikool)

Doktoritöö kaitsmine toimub 11. juunil 2012. a. kell 16.15 auditoorium 427 Lossi tn 3.

Käesoleva dissertatsiooni valmimist on toetatud Eesti Teadusfond grandiprojektist 7335 „Vägivaldne ja vabatahtlik deterritorialisatsioon eesti diasporaakogukondade näitel”, sihtfinantseeritavast teemast SF0180050s09 „Eesti külma sõja ajastul”, Euroopa Sotsiaalfondi DoRa stipendiumiprogrammist ning rahvuskaaslaste programmist.

ISSN 1406–443X

ISBN 978–9949–19–991–4 (trükis)

ISBN 978–9949–19–992–1 (pdf)

Autoriõigus: Kaja Kumer-Haukanõmm, 2012

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

Tellimus nr. 187

SISUKORD

LÜHENDID	7
EESSÕNA	8
SISSEJUHATUS.....	9
Töö eesmärk ja ülesehitus	11
Allikad ja historiograafia	13
Allikad	13
Historiograafia	18
1. TERMINITE PÕGENIK JA MAAPAGULANE PROBLEMAATIKA....	25
1.1. Terminite põgenik ja maapagulane taust	25
1.2. Terminite põgeniku ja maapagulane kujunemine.....	27
1.2.1. Maapagulase mõiste kasutuselevõtt UNRRAs	27
1.2.2. Maapagulase mõiste kasutuselevõtt SHAEFis	28
1.2.3. Mõistete kasutamine Nõukogude Liidus	29
1.3. Muutused mõistete defineerimisel 1945. aastal.....	29
1.4. Definiitsioonide muutumine 1946.–1947. aastal	33
1.5. Mõistete tähendused laiemalt	34
2. RAHVUSVAHELISED PAGULASORGANISATSIOONID	
TEISE MAAILMASÕJA AJAL JA JÄREL	37
2.1. Valitsustevaheline Põgenike Komitee	38
2.2. Ühinenud Rahvaste Abistamise ja Taastamise Administratsiooni loomine	40
2.2.1. IGCRi koostöö UNRRAGA	42
2.2.2. Teiste organisatsioonide liitmine UNRRAGA	43
2.2.3. UNRRA koostöö SHAEFIGA	43
2.3. Repatrieerimise temaatika	45
2.4. Pinged UNRRAs	49
2.4.1. UNRRA suhted Nõukogude Liiduga.....	50
2.5. 1946. aasta kevad ja muutused UNRRA tegevuses.....	52
2.5.1. Skriinimine	54
2.5.2. Repatrieerimise uuendused.....	55
2.6. Vastuolud ja uued suunad 1946. aasta suvel	57
2.7. UNRRA tegevus 1946. aasta teisel poolel.....	59
2.7.1. Operatsioon „Porgand”	60
2.8. UNRRA tegevus 1947. aastal.....	60
2.8.1. Ümberasustamise aktsioonid	61
2.9. IRO loomine	63
ARTIKLID	67
ARUTELU	173
ÜLDKOKKUVÕTE.....	179

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	183
Arhiiviallikad	183
Kirjandus	184
SUMMARY	192
ELULOOKIRJELDUS.....	199
CURRICULUM VITAE	200

LÜHENDID

- BARA (rts Baltiska Arkivet Sveriges Riksarkivet) – Balti arhiiv Rootsi Riigi-arhiivis
- DP (ingl *displaced person*) – maapagulane
- ERA – Eesti Riigiarhiiv
- LNHCR (ingl High Commissioner for Refugees under Protection of the League for Nation) – Rahvasteliidu juures eksisteerinud Põgenike Ülemkomissar
- HI (ingl The Hoover Institution on War, Revolution and Peace) – Hooveri Instituut
- IGCR (ingl Intergovernmental Committee on Refugees) – Valitsustevaheline Põgenike Komitee
- ILO (ingl International Labour Organisation) – Rahvusvaheline Tööorganisatsioon
- IRO (ingl International Refugees Organisation) – Rahvusvaheline Põgenike Organisatsioon
- LKK – Läti Keskkomitee (läti k Latviešu Centrālā Komiteja)
- MERRA (ingl Middle East Relief and Refugee Administration) – Lähis-Ida Abi ja Põgenike Amet
- NARA (ingl U.S. National Archives and Records Administration) – USA Riigiarhiiv ja Dokumenditalitus
- POW (ingl prisoners of war) – sõjavang
- SHAEF (ingl Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force) – liitlaste ekspeditsioonijõudude peakorter
- TNA (ingl The National Archives of the UK) – Suurbritannia Rahvusarhiiv
- UNRRA (ingl The United Nations Relief and Rehabilitation Administration) – Ühinenud Rahvaste Abistamise ja Taastamise Administratsiooni
- WRB (ingl War Refugees Board) – Sõjapõgenike Valitsus

EESSÕNA

Käesolevas dissertatsioonis käsitletava teema uurimist alustasin juba 1998. aastal. Dotsent Vahur Made poole pöördusin omal initsiatiivil, uurimaks, kas ta ei oleks nõus juhendama mind mõnd pagulaseestlaskonda puudutaval teemal. Pärast mõningast mõtlemist pakkus Vahur Made uurimiseks Eesti põgenikud 1945–1953. aastatel ning lisas, et kuna antud teema pole põhjaliku käsitlemist seni veel leidnud, oleks teema uurimisega võimalik edasi minna doktoritööni ja enamgi veel. Eialgu oli mu eesmärgiks saada valmis Lõputöö. Doktoritöö näis väga kauge tulevikuna, kuhu jõudmine ei olnud tollal kindlasti mu eesmärgiks. Nüüdseks on jäänud vahepeale enam kui kümme aastat. Selle aja sees on valminud dotsent Vahur Made juhendamisel magistritöö teemal „USA välispoliitika Balti küsimuses 1945–1952 läbi Balti põgenike problemaatika“. Minu tänusõnad pikaajasele juhendajale põneva teema väljapakkumisel juba enam kui kümme aastat tagasi!

Aastal 2004 sidusin end Tartu Ülikooli Välis-Eesti uuringute keskusega. Kuna keskuses domineerivad demograafid, on nad avaldanud nende aastate jooksul mullegi teatavat mõju: viimasel ajal on uurimistöö raskuspunkt hakanud kalduma poliitilise ajaloo uurimiselt rände teemale. Koostöös demograafidega olen jõudnud Eestist sõja käigus läände sattunud eestlaste nõ rändeloo analüüsimisel detailsema teema käsituseni. Suured tänu toetuse eest minu esimestel andmeanalüüsi katsetustel VEUKi juhatajale professor Tiit Tammarule. Loodan, et poliitilise ajaloo tundmine ning rände mõistmine laiemalt viivad viljaka sünergiani Eesti diasporaa uurimisel tulevikuski.

2007. aastal, kui otsustasin astuda Tartu Ülikooli doktorantuuri, palusin oma töö kaasjuhendajaks Uppsala Ülikooli eesti keele professorit Raimo Raagi. Käsitletavat uurimisteemat näevad paratamatult kodueestlased ning väljaspool kodumaad elavad eestlased erinevalt. Koostöös professor Raagiga lootsingi jõuda nende erinevuste tuumani. Täna professor Raagi igakülgse abi eest.

Üle kümne aasta kestnud uurimistöö on pakkunud väga palju põnevaid kohtumisi maailma erinevates paikades elavate rahvuskaslastega. Vestlused Rootsis (Mai Raud-Pähn, Jüri-Karl Seim, Peeter Grünberg jt) ja USAs (Evald Rink, Enda-Mai Michelson-Holland, Evy Laaman-Kalbus jt) elavate eestlastega on kindlasti aidanud mõista teemat paremini ja mõneski arusaamatus seigas jõuda selguseni. Suured tänud ka Aivar Jürgensonile ning Aigi Rahi-Tammele igakülgse abi ja toetuse eest. Tahaksin ka tänada üliõpilast Kerttu Varimetsa, kes usaldas mulle lugeda oma vanavanaisa Bernhard Saarsoo päeviku osa, mis hõlmas 1944. aastal sõjaväearstina töötanud mehe Eestist lahkumist ja võõrsile sattumist.

Kindlasti ei oleks ma oma uurimistööga nii kaugele jõudnud kui mind ei oleks toetanud kõigi nende aastate vältel minu vanemad ja minu perekond. Suured tänud neilegi!

Loodan, et koostatud dissertatsioonis püstitatud küsimused annavad mõtteid tulevastele uurijatele.

Muri, 18. aprill 2012.

SISSEJUHATUS

“The eagle should permit the small birds to sing and care not wherefore they sang.”¹–

Winston Churchill, 4. veebruar 1945.

Teine maailmasõda tõi endaga kaasa suured muutused maailmas, millest ei jäänud puutumata ka Balti riigid, nende seas Eesti. Toimunud relvakonflikti tõttu oli suur hulk eestlastest sunnitud oma kodud ja kodumaa jätma ning ühel või teisel põhjusel võõrsile asuma. Kuigi sõja põhjusi, käiku ja tulemusi on uuritud sõjale järgnenud aastate jooksul palju, jagub seni uurimata või tagasihoidlikku käsitlemist leidunud teemasid veel tänasessegi päeva. Muude teemade kõrval väärib nüüdisaegset ja põhjalikku lähenemist Teise maailmasõjaga seotud rände temaatika.

Viimase enam kui saja viiekümne aasta jooksul on erinevate distsipliinide esindajad (demograafid, majandusteadlased, sotsiaalteadlased, psühholoogid, kultuuriteadlased, ajaloolased jne) üritanud seletada rände ajendeid ja olemust paljude teooriate abil, tuues välja võimalikke majanduslikke, sotsiaalseid või poliitilisi tõuke- ja tõmbetegureid.² Rände – piire ületava inimeste liikumise ühest punktist teise – peamiseks tõukejõuks said 20. sajandi suurima sõja eelõhtul, ajal ja järel poliitilised põhjused. Kuna seni suletud olnud arhiive on hakatud järgemööda avama ning ajaline distants sõja-aegsete sündmuste ja tänapäeva vahel on pikem, on tekkinud uus aktiivsem periood Teise maailmasõja ja sellega otseselt seotud külma sõja uurimisel. Teise maailmasõja pagulaste temaatikat on seni valdavalt uuritud kas poliitilise ajaloo või demograafia vaatenurgast. Ehkki seni toimunud suurima sõja lõpust on nüüdseks möödunud enam kui 75 aastat, puuduvad meil senini süvitsi minevad, poliitilise ajaloo ja rände omavahelisi seoseid esile toovad uurimused. Siinses väitekirjas püütaksegi seda tühimikku täita.

Doktoritöös „Teisest maailmasõjast tingitud Balti pagulaste problemaatika aastatel 1945–1952 Eesti pagulaste näitel” põhineb neljal artiklil ja neid täiendaval kahel iseseisval peatükil. Dissertatsioonis tuleb vaatluse alla Balti riikidest läände sattunud baltlaste käekäik eestlaste näitel. Kuna need, kes hakkasid võõrsile sattunud ning enamasti laagritesse koondatud isikute edasist elu puudutavaid reegleid looma, võtsid arvesse inimeste päritolu, keda loodavad õigusaktid puudutama hakkasid, ongi töö üheks eesmärgiks põhjalikult analüüsida võõrsile sattunute tausta. Seejärel antakse ülevaade olukorrast, kuhu satuti ning

¹ „Kotkas peaks lubama väikestel lindudel laulda ja mitte laskma end nende laulust häirida.” Konverentsi memo. Jalta Konverentsi pidulik õhtusöök. 4.02.1945. USA Riigiarhiiv ja Dokumenditalitus [edaspidi NARA], Rg 43, Entry 301, box 4.

² **Castles, S., Miller, M. J.** 2009. *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*, 4th Edition. Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan; **Boyle, P., Halfacree, K., Robinson, V.** 1998. *Exploring Contemporary Migration*. London: Longman; **Kulu, H.** 1997. *Eestlaste tagasiränne 1940–1989 Lääne-Siberist pärit eestlaste näitel*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

lõpetuseks tutvustatakse laagriperioodi ja ümberasumist järgmistesse riikidesse. Kodumaalt võõrsile sattumise protsessi analüüsimisel käsitletakse eestlaste nii Rootsi, Taani kui ka Saksamaale lahkumise põhjuseid ja võimalikke ajendeid. Pagulaste edasise käekäigu uurimisel keskendutakse vaid Taanis ja Saksamaa USA ja Briti tsoonis toimunule.

Koostatud dissertatsioon põhineb peamiselt USA Riigiarhiivi ja Dokumenditalituse (ingl U.S. National Archives and Records Administration), Rootsis asuva Balti arhiivi (rts Baltiska Arkivet Sveriges Riksarkivet, BARA) ja Suurbritannia Rahvusarhiivi (ingl The National Archives) allikatel. Uurimistöö käigus ei jõutud kahjuks tutvuda Vene allikatega, mis oleksid kindlasti lasknud koostada täiuslikuma ülevaate. Töös on kasutatud nii uusi kui ka seni tagasihoidlikku kasutamist leidnud arhiivimaterjalidel tuginevaid, Eesti pagulasi puudutavaid andmestikke. Uurimuse aluseks on historismi printsiip, st sündmusi vaadeldakse nende ajaloolises kontekstis. Käsitletakse eri nähtusi, nende tekkimise, muutumise ja arengu peamisi etappe ja esinenud eripärasid.

Kui tulla tagasi töö pealkirja juurde, tuleb siinkohal täpsustada, et lahatava teema poliitiliste tahkude ja Taanis ning Saksamaa Briti ja USA tsoonis eestlastega toimunu uurimisel on üldistavalt sõna *Balti* kasutamine igati õigustatud. Peaaegu kõik riigid on käsitletud ja käsitlevad siiani kolme Balti riiki ja baltlasi ühe tervikuna. Näiteks kui arutusel oli Nõukogude okupatsiooni tunnustamine Balti riikides *de facto* või *de iure*, baltlaste kodakondsusküsimus või siis saatkondade tegevuse jätkamine sõjajärgsel perioodil, pagulaste laagrites rahvuskomiteede, koolide, noorsootegevuse, taidlusrühmade jm edasise tegevuse lubamine, tehti otsus kõigi kolme rahvusühema ehk eestlaste, lätlaste ja leedulaste kui baltlaste suhtes ühtemoodi. Samal ajal ei määratlenud baltlasi ühtse tervikuna mitte ainult kõrvaltvaatajad, vaid ka baltlased ise, kes esitasid koos memorandumide ja avalduste ning moodustasid ühiselt komiteesid. Erandlik ei olnud olukord, kus ühe rahvusühema poliitiline avaldus laiendati kõigile kolmele rahvusele: eestlastele, lätlastele ja leedulastele.

Teisalt kui aga uurida detailsemalt, kuidas baltlased Teise maailmasõja ajal kodumaalt läände sattusid, selgub, et see ei olnud sugugi kogu Baltikumis ühtemoodi, vaid igas riigis arenes kodumaalt võõrsile sattumise nõ lugu nii varasema ajaloo, geograafilise asukoha kui ka sõja ajal kujunenud olukorra tõttu erinevalt. Näiteks geograafilisest asukohast tingituna oli leedulastel lihtsam põgeneda mööda maad Saksamaale kui meritsi Rootsi. Või siis leedulaste seas ei ole Saksa relvajõududes teeninute hulk võrreldav lätlaste ega ka eestlastega. Kuna uurimistöö alustamise hetkel puudusid detailsed ning kaasaegsed uurimused eestlaste, lätlaste ja leedulaste võõrsile sattumisest, keskenduti dissertatsiooniks uurimistööd tehes eelkõige eestlaste rändeloole ja lisati töö pealkirja täpsustus „Eesti pagulaste näitel”.

Eesti pagulaskonna temaatikat lähemalt uurides selgus veel üks oluline aspekt. Nimelt puudutab kodunt lahkumine ja võõrsile jäämine isiklikult paljusid, nii äraminejaid kui ka mahajääjaid. Mõõdunud enam kui 75 aasta jooksul on jõudnud tekkida müüdid ja lood, mida tahetakse kuulata või ridade vahelt lugeda. Nende varju on jäänud tõigad, millest pigem ei räägita ja mille puuduta-

mine tekitab ebamugavust. Nii mõnigi kord võivad osutada uurimise tulemused, arhiivist leitud dokumendid emotsionaalselt ebameeldivaks, millega tegelikult ei taheta leppida või mida halvemal juhul koguni ei soovita tunnistada. Paratamatult kuuluvad selle väitekirja juurde alateemad või aspektid, mida meile teada-tuntud müüdid Teise maailmasõja tõttu tekkinud pagulaskonnast ei kajasta.

Töö eesmärk ja ülesehitus

Käesoleva teema uurimine on väldanud enam kui kümme aastat. Et selle aja jooksul on käsil olnud mitu teadusprojekti, mis hõlmasid või hõlmavad külma sõda ning eestlaste vabatahtlikku ja sunniviisilist väljarännet, on teema raskuskese muutunud. Uurimistöö alustamisel sai vastu võetud otsus, et edasises töös keskendutakse eelkõige Saksamaale ja Saksamaa okupeeritud aladele sattunud pagulaste uurimisele, sest seda valdkonda on võrreldes Rootsi jõudnud põgenikega seni vähem käsitletud. Kokkuvõttes on pagulaste teema uurimisel välja koorunud kolm teemade ringi, mis tulevadki antud doktoritöös põhjalikumalt käsitlemisele. Esiteks vaadeldakse üksikasjalikult, kes eestlastest sattus sõja ajal läände, kui palju neid oli ning miks ja millal läände satuti. Selle põhjal selgub võõrsile sattunud eestlastest pagulasrühma sotsiaalne kooslus ning põhjused, mille tagajärjel läände satuti, tänu millele on nendega edasi toimunud võimalik omakorda paremini mõista.

Teine lahkamisele tulev teemaring puudutab võõrsilesaabumisele järgnenud ajajärku ehk laagriperioodi. Varem tehtud uurimistöö käigus oli selgeks saanud, et vahetult Teise maailmasõja järel said otsustavateks pagulaselu korraldajateks kas otseselt või korraldustegevuse kaudu peamiselt kolm riiki – USA, Suurbritannia ja Nõukogude Liit. Kuna laagriaega puudutavad teemad on omavahel tihedalt seotud, hõlbustab iga üksikteemaga tutvumine järgmise teema mõistmist ja probleemist arusaamist. Siinkohal võetakse lähema vaatluse alla laagrisse asunud isikutele *põgeniku* või *maapagulase* ehk ingl *displaced person* (sageli kasutatakse lühendit DP) staatuse andmine, sh neid kaht terminit puudutav laiemalt; Jalta konverents ja repatrieerimise temaatika; USA ja Suurbritannia otsene ja organisatsioonide abil võetud kaudne roll pagulaste, sh baltlaste elu korraldamisel.

Uurimistulemuste põhjal kerkis esile kolmaski teema, mis puudutas USA ja Suurbritannia hoiakuid ja seisukohti Balti riikidest pärit pagulaste suhtes. Uuritakse, kas need sarnanesid ning kas elluviidu oli kooskõlas baltlastele öelduga.

Nagu juba mainitud, koosneb käesolev doktoritöö neljast artiklist ning neid täiendavast kahest peatükist ja arutelust. Esimeses peatükis antakse ülevaade terminite *põgenik* ja *maapagulane* kujunemisest Teisest maailmasõjast tingitud pagulasprobleemide raames. Lähemalt käsitletakse seda, mis on nende kahe termini puhul aja jooksul muutunud ja mis on selle esile kutsunud. Pärast terminite osa ja enne artiklite juurde asumist on teises peatükis põhjaliku vaatluse all Teise maailmasõjaga seotud tähtsamate rahvusvaheliste pagulasorganisatsioonide

nide tegevus. Siinkohal keskendutakse Ühinenud Rahvaste Abistamise ja Taastamise Administratsiooni (ingl The United Nations Relief and Rehabilitation Administration, UNRRA) tööle ja tegevusele. Antud peatükis otsitakse muuhulgas vastuseid küsimustele nagu, millist rolli mängisid USA, Nõukogude Liit ja Suurbritannia UNRRAs, kas ja milline võimuvõitlus toimus organisatsioonide, liikmesriikide vahel, kuidas see mõjutas baltlastest pagulasi.

Esimene sissejuhatav artikkel annab põhjaliku ülevaate eestlaste väljarändeloost alates 19. sajandi keskpaigast tänapäevani, tuues esile iga rändelaine tõuke- ja tõmbetegurid ning kirjeldades, kas käsitletaval ajavahemikul on toimunud muutusi ida ja lääne diasporaades ja kui, siis millised need on. Väljarände ja põhjalikumalt ka pagulasteemaga tegeledes on saanud selgeks, et läände ei põgenetud ainuüksi 1944. aasta suvel-sügisel, vaid lahkumine sai alguse juba sõja puhkemisel, kui baltisakslased asusid ümber Saksamaale. Sellest tingituna sai lähema vaatluse alla võetud eestlaste lahkumine läände Teise maailmasõja vältel.

Teise artikli eesmärk ongi välja selgitada, kes eestlastest sattus sõja ajal läände, kui palju neid oli ning miks ja millal see juhtus. Eestlaste tolleaegse väljarände lainet käsitletakse sunniviisilise rändena, nii nagu ka sõja ajal ja järel toimunud eestlaste küüditamist ja deporteerimist itta. Teise artikli lõpus võrreldakse lühidalt neid kahte eri suunda toimunud väljarändelainet ja arutletakse, kui sunniviisiline oli eestlaste lahkumine 20. sajandi suurima sõja ajal läände ning kas see kannab ka vabatahtlikule rändele omaseid jooni.

Kolmas artikkel käsitleb Jalta konverentsi ja eestlaste repatrieerumist. Kogu laagriaega iseloomustab laagrielanike pidev hirm sunniviisilise kodumaale saatmise ees. Artiklis seatakse eesmärgiks välja selgitada Jalta kokkuleppe tagamaad, millis(t)e õigusakti(de) alusel toimusid laagrites repatrieerimised, kas kõik kodumaale tagasipöördunud tegid seda sunniviisiliselt ja millest tuleb mitu korda erinev repatriantide arvu vahe lääne ja ida allikates.

Neljandas artiklis keskendutakse Taani jõudnud eestlastest põgenikele. Teadupärast okupeeris Saksamaa 1940. aastal Taani. Pärast sõda jaotati Saksamaa ja selle okupeeritud alad nelja suurriigi (USA, Suurbritannia, Nõukogude Liit ja Prantsusmaa) vahel. Kuigi kohe pärast Saksamaa kapituleerumist moodustati Taanis ajutine valitsus, läks ta siiski Suurbritannia kontrolli alla. Taani jõudnud eestlastest põgenikke käsitlev artikkel on jaotatud kaheks. Esimeses pooles antakse ülevaade sellest, kuidas korraldati Taanis põgenike eest hoolitsemine, missugused organisatsioonid ja millal seal tegutsesid. Teises osas analüüsitakse põhjalikult Taani sattunud eestlastest põgenike andmeid – nende vanust, sugu, sünnipiirkonda, haridustaset. Seni puuduvad andmed Saksamaale jõudnud eestlaste kohta, ent on olemas Alur Reinansi andmeanalüüs Rootsi läinud eestlaste teemal. Artiklis võrreldakse Taani saabunud põgenike andmeid Rootsi jõudnud eestlaste omadega. Muu hulgas vaadatakse, kas Teise maailmasõja ajal erinevatel põhjustel toimunud väljarändeperioodid kajastuvad ka läände jõudnud eestlaste andmestikus.

Rootsi Riigiarhiivi Balti arhiivis hoitavate materjalide põhjal saab üksikasjaliku ülevaate ümberasumise protseduurist. Lugejale saab selgeks, millised riigid

olid nõus pagulasi oma riiki vastu võtma, millal nad sellega nõustusid, keda nad olid valmis vastu võtma, millistele tingimustele pidi põgenik vastama, et taotleda mõnda riiki sissesõiduvõimalust. Taanis asunud põgenike andmeid uurides on võimalik aga omakorda kindlaks teha, kas ja kui täpselt esitatud tingimusi uude riiki ümberasumisel ka realselt järgiti.

Väitekirja lõppu on lisatud arutelu, kus võetakse kokku artiklites esitatud probleemistik ja uurimistulemused. Samuti sisaldab see lisateavet, mis ei olnud artiklite avaldamise hetkel veel teada. Seega täiendab aruteluosa omakorda artikleid. Kokkuvõttes selgitatakse, kuidas õnnestus leida vastused sissejuhatuses ja artiklite alguses püstitatud küsimustele. Samuti on lisatud tööle ingliskeelne resümee, töö koostamisel kasutatud allikate ja kirjanduse loetelu.

Allikad ja historiograafia

Allikad

Balti pagulasi on võimalik uurida erinevatelt tasanditelt. Ühelt poolt saab seda käsitleda riikide ja organisatsioonide perspektiivist, teisalt võib keskenduda üksikpagulase vaatenurgale. Pelgalt suurriikide ja organisatsioonide seisukohti, õigusakte, arutelusid ning poliitikute ja diplomaatide kirjavahetust vaadeldes ei ole võimalik teada saada, mis tegelikult laagrites toimus, kuidas kõiki õigusmeetmeid realselt ellu viidi ja kuidas baltlastega ikkagi lõppkokkuvõttes käituti. Ainuüksi baltlaste endi materjalidele tuginedes on võimalik luua ülevaade laagrielust, kuid arusaamatuks jääb, mis ja miks ühe või teise otsuseni viis, millised arutelud toimusid suurriikide liidrite vahel jne. Seepärast peaks täiuslikum ülevaade kajastama kahe osapoole materjalide baasil koostatud vaatenurka.

Teine oluline töö sisu mõjutav nüanss on kasutatavate allikate valik. Nii Teisest maailmasõjast osa võtnud kui ka neutraalseks jäänud riikide hulgas leidus neid, kes olid pagulasprobleemidega seotud. Pagulastemaatikaga seotud maade riigiarhiivides leidub hulgaliselt pagulasi, sh baltlasi puudutavaid materjale konkreetsete probleemide lahendamise, erinevate riikide ja organisatsioonide läbirääkimiste, sõlmitud kokkulepete ja nende tagamaade kohta.³ Suurbritannia Rahvusarhiivis on ka tema dominioonide ja sinna saadetud pagulaste kohta käivat informatsiooni. Rahvusvaheliste pagulasorganisatsioonide materjalid on aga suuresti organisatsioonide liikmesriikide arhiivides laiali. Lisaks rahvus- ja riigiarhiividele leidub organisatsioonide tegevuse kohta andmeid ka ÜRO arhiivis Genfis. Allikate laialipillatuse tõttu on ainuüksi ühe organisatsiooni töö eri tahkudest tervikpildi loomine töömahukas. Peale selle on materjalide hulk nii suur, et kuigi ajaloolased on neid juba oma senistes uurimustes üksjagu kasutanud, ootab suurema hulga materjalide läbitöötamine alles ees. Kuigi Teise maailmasõja lõpust on möödunud enam kui 75 aastat, ei ole kõik arhiividesse koonda-

³ Materjale võib leida Saksamaa, Taani, Rootsi, Soome, Belgia, Lõuna-Ameerika jt riikide arhiividest. Arhiivides hoitav sisaldab väga erinevaid andmeid alates laagritega seotud materjalidest kuni salapolitsei koostatud pagulaste ülekuulamise protokollideni.

tud materjalidest siiani saadaval. Sellised on näiteks Venemaa arhiiviallikad, Rahvusvahelise Punase Risti koostatud isikuandmed, üksikuid poliitilisi teemasid puudutavad, kuid ka Saksa relvajõududes teenimisega seotud materjalid.

Riikide loodud arhiivide kõrval on olemas kogusid, mida on koostanud mõni võõrsile sattunud rahvusrühm, sh eestlased. Erinevates maailma riikides leidub väiksemaid arhiive ja mäluasutusi, kuhu on peamiselt koondatud Teise maailmasõja järgseid kogukonna materjale, ent ka nii Saksamaal, Austrias kui ka Taanis rajatud laagrite dokumente, pabereid, välja antud ajalehti, esemeid jne. Selliste väikeste rahvuspõhiste arhiivide suur miinus on korrastamatus ja nimistute puudumine arhiivis hoiul olevatest kogudest, mistõttu pole ajaloolastel sageli võimalik kastidesse kogutud materjale uurimistöökäsitada. Peale selle on arhiivid avatud vaid piiratud ajal – näiteks üks-kaks päeva nädalas või kogu ni kuus. Eesti pagulastest rääkides moodustavad siin erandi Balti arhiivi materjalid, mida hoitakse Rootsi riigiarhiivis Stockholmis. Sealsete materjalide kasutamiseks on vaja vaid Balti arhiivi juhataja luba. 2003. aasta kevadel algas USAs Lakewoodis asuva Eesti Arhiiv Ühendriikides varade üleandmine Immigratsiooni Ajaloo Uurimise Keskusele Minnesotas USAs (ingl Immigration History Research Center, IHRC). Tänu sellele tekib pärast IHRCi saadetud materjalide korrastamist ja nimistute loomist teinegi suurem uurijatele kättesaadav eestlastest pagulaste materjale sisaldav arhiiv. Peale nende kahe arhiivi asub oluline kogu teemakohaseid materjale Eesti Arhiivis Austraalias Sydneys.

Lisaks eelenevale on arvestatav hulk materjale juba saabunud või saabub võõrsil loodud kogudest mitmesse Eesti mäluasutusesse. Kuna aga paguluses elavatel inimestel puudub ühtne seisukoht ja ka teadmine, kuhu mida saata, on Eestisse jõudnud materjalid üle kogu riigi erinevates mäluasutustes laiali. Seetõttu võib kohati leida ühe ja sama organisatsiooni materjale hajutatuna erinevatest arhiividest, raamatukogudest üle Eesti. Ent juba käib töö selle kallal, et luua ülevaatlik andmebaas üle maailma laiali paisatud eestlaste ajalugu puudutavatest materjalidest, kaardistada kogusid ja koostada nimistuid.⁴ Teiseks suureks probleemiks Eestisse saabuvate materjalide puhul on tõik, et sageli on saadetud materjalid erinevatel eesmärkidel eelnevalt sorteeritud. Reaalselt tähendab see aga seda, et kogu on killustatud, võõrsile jäänud nõ välja sorteeritud materjalide edasine saatus pole teada ning Eestisse jõudnud materjalide baasil ei ole võimalik enam luua tervikpilti.

Eelnevat arvesse võttes saab selgeks, et pagulasteema uurimisel on kõikide osapoolte tegevust kajastavate piisava hulga arhiiviallikate läbitöötamine mitmes mõttes keeruline. Ideaalis tuleks põhjus-tagajärg seose leidmiseks töötada pagulasteema käsitlemisel läbi nii USA, Suurbritannia, Saksamaa kui ka Nõukogude Liidu vastavateemalised materjalid. Ühelt poolt materjali rohkust ja teisalt laialipillatust silmas pidades jagub tööd ja materjali paljudele uurijatele. Kui tugineda vaid riiklikele või organisatsioonide materjalidele, võib küll välja sel-

⁴ Internetilehe balthernet.com peamine eesmärk on koondada maailma erinevates paikades asuvate baltlaste, sh eestlaste ja eestlasi puudutava materjali kohta käivat infot. Seda lehekülge täiendatakse pidevalt uute ülevaadetega erinevates riikides olevatest kogudest.

gitada, kuidas pidanuks asjad pagulastega toimuma, ent me ei saa ikkagi lõplikult teada, kuidas üks või teine olukord reaalselt lahenes. See selgub alles konkreetsetest rahvusrühmadest pagulaste materjalide uurimisel. Seega on kõiki osapooli võrdselt käsitleva uurimistöö kirjutamine töö- ja ajamahukas ning keeruline.

Seni on uurimustöid kirjutatud pigem ühe või kahe rahvusarhiivi või rahvusvahelise organisatsiooni allikate baasil.⁵ Näiteks Ulrike Goeken-Haidl⁶ on oma repatrieerimist käsitlevas põhjalikus doktoritöös kasutanud USA, Venemaa ja Valgevene arhiiviallikaid, ent Suurbritannia tegevust ning sunniviisilise repatrieerimise all kannatanud rahvusrühmi puudutavad materjalid on välja jäänud.

Konkreetsetel käesoleva dissertatsiooniga seotud materjalide puhul algab ülevaade kohalikest materjalidest. Eesti Riigiarhiivis on uurijatele kättesaadavad mitmed pagulusega seotud fondid. Tema uurimist sai alustatud Karl-Robert Pusta isikufondist.⁷ Tema materjalid pakuvad sisukat lisa samuti Eesti Riigiarhiivis säilitatavatele New Yorgi Eesti peakonsulaadi materjalidele.⁸ Kui peakonsuli Johannes Kaivu roll poliitilises võitluses on võrreldes teiste Eesti esindustega (saatkonnad Londonis ja Taanis, ent ka eestlaste tegevus Stockholmis) vähe silmatorkav, kuulub Pusta seevastu nii oma suhtlusaktiivsusest kui ka suhtlusringkonna poolest aktiivsemate pagulasteemaga tegelenud kaasaegsete hulka. Pusta suhtles näiteks nii Loy W. Hendersoni kui ka Adolph Berle'iga USA välisministeeriumist.⁹ Peale selle oli tal koostatud nimekiri USA senaatoritest ja Kongressi liikmetest, kes olid Balti teemast huvitatud ja/või sellega või pagulasteemaga seotud¹⁰ ning kellele ta saatis korrapäraselt teemakohaseid kirju. Pusta rolli pagulasküsimuste tutvustamisel eri riikide kõrgemate poliitikute seas on siiani mõnevõrra alahinnatud või see on teiste tollaste Eesti eksiilpoliitikute tegemiste varju jäänud. Selle põhjus võib olla tingitud tema vähesest koostööst teiste Eesti eksiildiplomaatidega, kuid tõenäoliselt ka Pusta iseloomust. Tema aktiivsus ja mis veelgi olulisem – oskus pöörduda teistele arusaadaval ja samas ka tavaks oleval moel erinevate USA ja Suurbritannia poliitikute poole, valgustada neile Balti problemaatikat ja esitada nõudmisi, oli läbitöötatud

⁵ Nt Stockholmi Ülikooli juures peagi valmiv **Cecilia Notini Burchi** doktoritöö teemal: A Cold War Pursuit: National Security and Soviet Refugees in Sweden, 1945–60. Varasemaid töid: *Andrae* 2005: Rootsi ja suur põgenemine Eestist; **Арзамаскин, Ю.** 2001. Заложники второй войны. Репатриация советских граждан в 1944–1953 гг. – Серия: Российская историческая военно-политическая библиотека. Москва [edaspidi Арзамаскин 2001]; Proudfoot 1956; Holborn 1957; Jacobmeyer 1985; **Grose, P.** 2000. Operation Rollback: America's Secret War Behind the Iron Curtain. Publisher: Houghton Mifflin jne.

⁶ **Goeken-Haidl, U.** 2007. Der Weg zurück Die Repatriierung sowjetischer Zwangsarbeiter und Kriegsgefangener während und nach dem Zweiten Weltkrieg. Dissertation. Klartext Verlag, Essen, lk 559–561 [edaspidi Goeken-Haidl 2007].

⁷ Eesti Riigiarhiiv [edaspidi ERA], Karl Robert Pusta isikufond F-1622, nimistu 2.

⁸ ERA, Eesti Peakonsulaat New Yorgis, F-1608, nimistu 1-2.

⁹ **Piirimäe, K.** 2009. Estonia, the Baltic Question and the „Big Three” Allies in World War Two. PhD dissertation. University of Cambridge. Käsikirjaline materjal, 84 [edaspidi Piirimäe 2009].

¹⁰ The following Senators and Congressmen are said to be interested in the Baltic Republics. ERA 1622-2-56, l. 53.

materjalide põhjal võrreldav leedulasest eksiidiplomaadi Petras Daužvardise omaga.¹¹

Siinkäsitletava teema kohta leidub Eesti Riigiarhiivis veel repatrieerunud eestlaste nimekirjad¹², mille analüüsimine annaks tulevikus kindlasti olulist lisa repatrieerumise kui protsessi ja repatrieeritute kohta.

Käesolev artiklitest koosnev doktoritöö põhineb suures osas Balti arhiivi materjalidel. Sealne kogu sisaldab hulgaliselt andmeid just Teise maailmasõja järgse Eesti kogukonna kohta. Balti arhiivis on loodud fondid enamiku Eesti eksiidiplomaatide, eelkõige Rootsis elanud Eesti kirjanike, Rootsis tegutsenud Eesti organisatsioonide, Eesti diasporaa jaoks oluliste ja vähem oluliste isikute materjalide põhjal. Mitu isikupõhist fondi sisaldavad peale kindla isikuga seotud andmete ka palju laiemat ainet. Näiteks Taani jõudnud eestlastest põgenekelaagrite materjalid on koondatud August Koerni (enne Teist maailmasõda viimane Eesti Vabariigi diplomaat Taanis) kogu juurde.¹³ Karl Ristikivi, Elfride ja Henno Lenderi, Karl Liivola, Ants Roosi kogudest leidub tähtsat teavet Sakamaa eri tsoonides asunud eestlaste laagrite, laagri igapäevaelu, ümberasumisvõimaluste, nende kasutamise ja uues riigis uue elu alustamise kohta.

Stanfordi Ülikooli juures asuv Hooveri Instituudi (ingl Hoover Institution on War, Revolution and Peace) arhiiv on keskendunud Teise maailmasõja aegsele ja vahetult järgsele perioodile. Muu hulgas hoitakse seal Balti riike puudutavaid materjale. Hooveri Instituudi suuremad Balti kogud on seotud lätlaste ja leedulastega, sest seal on hoiul Läti ja Leedu eksiidiplomaatide, Läti Keskkomitee ja lätlaste puhul ka Saksa relvajõududes teenimisega seotud materjalid.¹⁴ Eestlastest on sealses arhiivis esindatud Karl Robert Pusta materjalid, mis tõenäoliselt dubleerivad Eesti Riigiarhiivis hoitavat kogu.

Kui Eesti diasporaa kohta leiab kõige kohasemat materjali kohalike kogukondade arhiividest, siis pagulasteema poliitilise tausta analüüsimiseks tuleb otsida ainet suurriikide riigi- ja rahvusarhiividest. USA Riigiarhiivis ja Dokumentalitates on käesoleva uurimisteamaga seoses läbi töötatud eelkõige Jalta konverentsi ja Halle kokkusaamise materjalid. Tutvutud on sõjakurjategijaid puudutanud dokumentidega¹⁵, põhjalikult on vaadatud Balti riikide¹⁶, põgenike ja DP¹⁷ materjale. Et mõista paremini USA rolli tol ajal tegutsenud pagulasorga-

¹¹ Hooveri Instituut [edaspidi HI], fond: Daužvardis, P.

¹² ERA, Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuv repatrieerimise osakond, R-1789, nimistu 1.

¹³ Balti arhiiv Rootsi Riigiarhiivis [edaspidi BARA], August Koern, kartong 1 – 34. Selle fondi kohta on täpsem teave IV artiklis.

¹⁴ HI, Alfreds Bilmanise fond, Jules Feldmanise fond, Läti Keskkomitee fond, Petras P. Daužvardise fond, Eduardas Turauskase fond.

¹⁵ NARA, Rg 43, WWII Conference, Entry 301; Rg 331 War Department, Entry 1, 2, 6, 7, 15; Rg 334 War Department, POW [prisoners of war].

¹⁶ NARA Rg 59, General Records of the Department of State, Baltic States.

¹⁷ NARA Rg 59, General Records of the Department of State, Refugees WW II, Entry 1407, 1408, 1420, 1421.

nisatsioonides, töötati läbi UNRRA¹⁸ ja DP seadust¹⁹ puudutavad materjalid. Teadmiste avardamiseks sai tutvunud USA sõja- ja välisministeeriumi töötajate vahelise teemakohase kirjavahetusega.²⁰

USA Riigiarhiivis ja Dokumenditalituses uurimistööd tehes osutus lisaks dokumentide sisulisele küljele tähtsaks see, kuivõrd erinev oli Eesti, Läti ja Leedu eksiilis viibinud isikute ning organisatsioonide aktiivsus pagulasprobleemi lahendamisel (peamine vahe ilmneb koostatud dokumentide hulgas) ning kuivõrd tagasihoidliku tähtsusega oli Balti pagulaste küsimus Teise maailmasõja põgenike ja maapagulaste temaatikas üldiselt, maailma mastaape silmas pidades.

Suurbritannia Rahvusarhiivis olid vaatluse all eelkõige Suurbritannia välisministeeriumi²¹ ja sõjaministeeriumi²² materjalid, mille hulgas leidus lisaks Jalta konverentsile ka teavet selle kohta, missugune oli Suurbritannia sõjaministeeriumi koostöö UNRRAga ning milline taust ümbrises otsust keelduda UNRRA tegevuse laiendamisest Taani. Suurbritannia Rahvusarhiivis läbitöötatud materjalide hulgas leidus andmeid, mis puudutasid brittide organiseerimistöid Saksamaal ja Taanis viibinud pagulaste ümberasustamist järgmistesse riikidesse.²³

¹⁸ NARA Rg 59, General Records of the Department of State, UNRRA, Entry 1364, 1365, 1366.

¹⁹ NARA Rg 278, Records of the Displaced Persons Commission, 1948–1952.

²⁰ NARA Rg 165, Records of the War Department General and Special Staffs.

²¹ The National Archives of the UK [edaspidi TNA] **FO 371** Foreign Office: Political Departments: General Correspondence from 1906–1966; **FO 939** Records relating to allied administration of occupied territories in post Second World War Europe; **FO 945** Control Office for Germany and Austria and Foreign Office, German Section: General Department; **FO 1006** Foreign Office and Predecessors: Control Commission for Germany (British Element): Schleswig-Holstein Region; **FO 1020** Foreign Office and Predecessors: Allied Commission for Austria (British Element): Headquarters and Regional Files (ACA Series); **FO 1032** Economic and Industrial Planning Staff and Control Office for Germany and Austria and Successor: Control Commission for Germany (British Element), Military Sections and Headquarters Secretariat: Registered Files (HQ and other series); **FO 1049** Control Office for Germany and Austria and Foreign Office: Control Commission for Germany (British Element), Political Division: Records; **FO 1052** Control Office for Germany and Austria and Foreign Office: Control Commission for Germany (British Element), Prisoners of War/Displaced Persons Division: Registered Files (PWDP and other Series).

²² **WO 106** Records created or inherited by the War Office, Armed Forces, Judge Advocate General, and related bodies; **WO 193** War Office: Directorate of Military Operations and Plans, later Directorate of Military Operations: Files concerning Military Planning, Intelligence and Statistics; **WO 202** War Office: British Military Missions in Liaison with Allied Forces; Military Headquarters Papers, Second World War; **WO 204** War Office: Allied Forces, Mediterranean Theatre: Military Headquarters Papers, Second World War; **WO 205** War Office: 21 Army Group: Military Headquarters Papers, Second World War; **WO 219** Records of the Armed Forces from commands, headquarters, regiments and corps; **WO 220** War Office: Directorate of Civil Affairs: Files, Reports and Handbooks; **WO 309** War Office: Judge Advocate General's Office, British Army of the Rhine War Crimes Group (North West Europe) and predecessors: Registered Files (BAOR and other series).

²³ TNA FO 371/57842- FO 371/57847; FO 371/65757; FO 371/66653- FO 371/66656; FO 371/66738; FO 371/66784; FO 371/78210; FO 945/474; FO 945/471 ja 472; FO 945/493;

Huvipakkuvad materjalid on Suurbritannia arhiivis ka Briti tsooni laagrite haldamise kohta ning arutelu Saksa relvajõududes teeninud baltlaste staatuse kohta.²⁴

Puutudes kokku nii Saksamaa USA kui ka Suurbritannia tsoonide Balti pagulaste eluolu ja saatust kajastavate ametnike kirjavahetusega, tekib paratamatult võrdlusmoment, kuidas üks või teine riik sellesse teemasse suhtus, kui tähtis oli antud teema konkreetse riigi teiste välispoliitiliste teemade kõrval. Esiletoomist väärib kindlasti aga ka seik, et pagulaste problemaatika puhul leidub teemasid, mille kohta pole siiani olnud võimalik mingeid materjale leida. Üheks selliseks näiteks on 1946. aasta alguses Nõukogude Liidu tehtud propaganda-aktisioonid läänes viibinud nõukogude kodanike repatrieerimiseks. Selgusetuks jääb, kuivõrd suurt survet avaldas Nõukogude Liit propaganda tegemiseks laagrites ning mis ikkagi ajendas ameeriklasi ja britte andma selleks luba. Kas vaid Jalta kokkulepe? Tõenäoliselt annavad nendele küsimustele vastuse Venemaa arhiivimaterjalid.

Kokkuvõtteks tuleb tunnistada, et kuna Balti pagulaste temaatika on mitmetahuline valdkond, ootab suur hulk arhiivimaterjale alles läbitöötamist. Alljärgnev töö moodustab sellest vaid väikse osa.

Historiograafia

Dissertatsiooniks esitatud artiklid on varustatud teemakohase historiograafilise ülevaatega. Alljärgnevalt käsitletakse aga mõningaid raamatuid ja teoseid, mis ei ole ühegi konkreetse artikliga seotud, ent on teemaülesed ning mida kasutati otseselt või kaudselt siinse teema uurimisel ja doktoritöö koostamisel.

Oma doktoritöös lahkab Kaarel Piirimäe erialasele kirjandusele ning erinevatele arhiiviallikatele tuginedes põhjalikult Balti riikide suhteid kolme suure liitlasriigiga Teise maailmasõja ajal.²⁵ Dissertatsioon on varustatud põhjaliku historiograafilise ülevaatega.²⁶ Ta nimetab oma väitekirjas vaadeldava perioodi kohta valminud põhjalikumad Balti problemaatikat puudutanud uurimused.²⁷ Piirimäe tõdeb oma töö alguses, et seni puudub üksikasjalik uurimus Teise maailmasõja, liitlasriikide ja Baltikumi seoste kohta. Tollast poliitilist maastikku puudutanud üldistes teostes leiavad Balti riigid põgusalt mainimist kuni Teherani konverentsini, ent pärast seda puuduvad andmed Eesti, Läti, Leedu kohta sootuks.²⁸

Võttes arvesse siinse doktoritöö jaoks läbi töötatud käsitlusi, mis puudutavad USA, Suurbritannia ja Nõukogude Liidu suhteid ning suhtumist Balti riikidesse Teise maailmasõja ajal ning külma sõja alguses, tuleb Piirimäega nõustuda.

FO 1006/573; DO 35 Dominions Office and Commonwealth Relations Office: Original Correspondence /1591.

²⁴ TNA, FO 371/55974; FO 371/55976.

²⁵ Piirimäe 2009.

²⁶ Piirimäe 2009: xi–xiv.

²⁷ Piirimäe 2009: xii–xiv.

²⁸ Piirimäe 2009: xi–xii.

Samas väärrib esiletoomist üks oluline seisukoht, mis pärineb külma sõja uurijalt John Lewis Gaddiselt. Oma 1971. aastal valminud raamatus, millest ilmus kordustrükk 2000. aastal²⁹, annab ta muu hulgas põhjaliku ajakirjandusel ja arhiiviallikatel tugineva ülevaate Ameerika Ühendriikide poliitikute ja rahva suhtumisest Nõukogude Liitu vahetult Teise maailmasõja eel ja ajal. Gaddis analüüsib erinevaid tegureid, mis aitasid sellist hoiakut kujundada. Raamatu esimeses peatükis leiab ta, et Venemaa ja Saksamaa nõrkus Esimese maailmasõja järel võimaldas iseseisvuda mitmel riigil, sh Eestil, Lätil, Leedul, kes olid enne sõda kuulunud Vene impeeriumi koosseisu. Seega ei tohtinuks kedagi üllatada Stalini soov nad Teise maailmasõja eel taas Nõukogude Liiduga ühendada.³⁰ Käesoleva töö koostamisel läbi töötatud materjalide põhjal saab öelda, et niisugune seisukoht ehk siis suhtumine Balti riikide iseseisvuses oli ja on siiani valdav. Gaddise selgelt väljendatud ja vaid üheti mõistetav seisukoht aitab seletada suhtumist Balti riikide püüdlustesse taastada iseseisvus ja oma pagulaste õigujärgne staatus Teise maailmasõja ja külma sõja ajal.

Seni tehtud Teise maailmasõja ja külma sõja Balti teemalised uurimused kätkevad peamiselt USA ja Suurbritannia suhtumist Balti riikidesse Nõukogude Liidu okupatsiooni tunnustamise või mittetunnustamise kontekstis ning Eesti, Läti ja Leedu kodakondsusküsimuses; Balti riikide esinduste töö jätkamist pärast Teise maailmasõja lõppu; suurriikide suhtumist Eesti eksiilvalitsuse tegevusse. Lisaks eelpool mainitud teemadele pakusid aga kindlasti laiemat huvi uurimisteemad, mis lahkaksid lääneriikide toetust Balti riikides aset leidnud vastupanuliikumisele (konkreetsemalt raadiojaamade Ameerika Hääli ja Raadio Vaba Euroopa loomise tagamaad, Balti riikides tegutsenud vastupanuliikumise materiaalne toetamine); Balti kogukondade roll baltlaste vabadusvõitluses jne. Need uurimistööd aitaksid selguseni jõuda, millised seisukohad ikkagi valitsesid pärast Teist maailmasõda suurriikide seas Balti riikide ja baltlaste suhtes, millist rolli suurriigid ise Baltikumis nägid või kuivõrd päevakohased olid üldse Baltimaade ja nende elanikega seotud teemad. Võib püstitada hüpoteesi, et Teise maailmasõja järel sai Balti riikidest ja pagulasbaltlastest üks võitlusvahend idalääne konfliktis. Uued uurimused Balti riikide rolli ning võõrsile sattunud baltimaalaste käekäigu kohta aitavad seda kas kinnitada või ümber lükata ning leida kindlasti ka uusi idalääne konflikti tahke, mis omakorda aitab liikuda edasi külma sõja uurimisel.

Käesoleva historiograafia põhjalikum ülevaade puudutab raamatuid, mis kajastavad Teise maailmasõja pagulastemaatikat ja eestlaste lahkumist läände. Sissejuhatusena olgu öeldud, et seni puudub andmeanalüüsile tuginev ülevaade Teise maailmasõja tõttu läände jõudnud kolme Balti riigi kodanikest. Ühelt poolt võib põhjuseks olla see, et poliitilist tausta puudutavaid arhiive alles avatakse. Teisalt, kuna tegu on tundliku teemaga, on teema lahkamiseks vaja olnud pikemat ajalist distantsi toiminuga.

²⁹ Gaddis, J. L. 2000. The United States and the Origins of the Cold War, 1941–1947. Columbia University Press, New-York [edaspidi Gaddis 2000].

³⁰ Gaddis 2000: 14.

Teise maailmasõja pagulastega seotud problemaatikat kirjeldavad üldteosed puudutavad tavaliselt ka Balti riikide elanikke.³¹ Eestlaste, lätlaste ja leedulaste saatuse kajastamisel käsitletakse neid alati ühise Balti rühmana. Kuigi võõrsile sattunud pagulaste koguarvust moodustasid baltlased väikese osa, on nende saatus üldteostes siiski käsitlemist leidnud. Tõdetakse, et tegu oli probleemse rühmaga, kes ei soovinud poliitilistel põhjustel kodumaale repatrieeruda. Seejärel lisatakse ülevaade koos konkreetsete arvuliste näitajatega nendest riikidest, kuhu asuti Saksamaalt, Austriast ja Taanist peamiselt Rahvusvahelise Põgenike Organisatsiooni (ingl International Refugees Organisation, IRO) aktsioonide raames elama. Seoses baltlastega mainitakse sageli eraldi ka ümberasumise-programmid Balti Luigid (ingl Baltic Cygnets) või Valged Luigid (ingl White Cygnets) ning Hõissa Läände (ingl Westward Ho), millega värvati Suurbritanniasse tööjõudu.³² Kuid sellega baltlaste kohta käiv teave üldteostes enamasti ka piirdub. On vaid mõned üksikud põhjalikumad käsitlused konkreetse piirkonna või teema kohta.³³

Kohe pärast Eesti iseseisvuse kaotamist ja eestlaste läände lahkumist hakati eksiilis avaldama selleteemalisi erineva tasemega raamatuid, artikleid, kogumikke ning seda jätkati pärast kindla elukoha leidmist uues riigis.³⁴ Kui viima-

³¹ **Proudfoot, M. J.** 1957. *European Refugees: 1939–1952. A Study in Forced Population Movement.* London: Faber & Faber [edaspidi Proudfoot 1956]; **Holborn, L. W.** 1956. *The International Refugees Organization: a specialized agency of the United Nations: it's History and Work 1946–1952.* London; New York: Oxford University Press [edaspidi Holborn 1956]; **Salomon, K.** 1991. *Refugees in the Cold War. Toward a New International Refugees Regime in the Early Postwar Era.* Lund University Press. Lund [edaspidi Salomon 1991]; **Sjöberg, T.** 1991. *The Power and the Persecuted. The Refugees Problem and the Intergovernmental Committee on Refugees (IGCR) 1938–1947.* Lund University Press. Lund [edaspidi Sjöberg 1991]; **Wyman, M.** 1998. *Europe's Displaced Persons, 1945–1951.* Ithaca, Cornell University Press [edaspidi Wyman 1998]; **Jacobmeyer, W.** 1985. *Vom Zwangsarbeiter zum heimatlosen Ausländer. Die Displaced persons in Westdeutschland 1945–1951.* Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht [edaspidi Jacobmeyer 1985]; *Displaced Persons: Flüchtlinge aus den baltischen Staaten in Deutschland.* 2007. **C. und M. Pletzing** (Herausgeber). *Colloquia Baltica 12. Beiträge zur Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas.* München: Martin Meidenbauer; *The Disentanglement of Populations. Migration, Expulsion and Displacement in postwar Europe, 1944–49.* 2011. Ed **Reinisch, J., White, E.** New York: Palgrave Macmillan.

³² Salomon 1991, 202–203.

³³ Nt: **Stille, B.** 1994. *Vom Baltikum ins Schwabenland. Estenlager und Ausquartiertenschicksal in Geislingen an der Steige 1945–1950.* Anton H. Konrad Verlag. Weissenhorn.

³⁴ **Piiraja, J., Ulk, E., Kundzins, K., Schvabe, A., Rudinskas, P., Balsys, L.** 1947. *Baltic Refugees and Displaced Persons.* London; **Rei, A.** 1972. *The drama of the Baltic peoples. Stockholm, Vaba Eesti; Nazi-Soviet conspiracy and the Baltic States: diplomatic documents and other evidence, Koos Rei, A.* London: Boreas, (Stockholm: Linkoln Bloms Boktryckeri), 1948; **kogumikud:** *Eesti saatusaastad 1945–1960. I–IV osa.* Toim Maasing, R. jt, EMP, Stockholm, 1963–1966; *Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas, I – X.* Toim Maasing, R. jt, EMP, Stockholm, 1954–1962; **Kangro, B.** 1976. *Eesti Rootsist: ülevaade sõnas ja pildis.* Eesti Kirjanike Kooperatiiv, Lund; **Horm, A.** 1965. *Suur põgenemine. Tammine rahvas II. Kaks aastakümnet rahvuslikku tegevust.* Toim Kolk, R. jt. Eesti Komitee Rootsist, Stockholm; **Aun, K.** 1985. *The Political Refugees. A History of the Estonians in Canada.* Toronto:

sel ajal on ilmunud rohkesti võõrsile asumisele keskendunud mälestusi, siis laagriaga, Saksamaalt ja Taanist ümberasumist ja uue elu alustamist uuel asukohamaal on mälestustes võrreldes teekonna kirjeldusega (põgenemisega) kas väga lühidalt puudutatud või see on üldse käsitlemata jäetud. Kodumaalt lahkumist kajastavate mälestuste puhul tuleb aga kindlasti arvesse võtta, kui pikk on aeg tollase sündmuse ja kirjapanemise vahel. Väiksema ajadistantsiga mälestused on üksikasjade poolest rikkalikumad ning kogukonna arvamus põgenemisest ei ole suutnud veel kirjutaja lugu mõjutada, nii et see oleks kõikides aspektides kaaslaste hulgas aktsepteeritav.³⁵ Hiljem kirja pandud mälestused hakkavad üha enam sarnanema teiste, juba varem kirjutatud lugudega, milles puuduvad sageli need peensused, mis pakuksid huvi just teema uurijale. Seepärast on käesoleva töö seisukohalt eriti väärtuslikud sõja ajal, kodunt lahkudes ja võõrsil elades peetud päevikud. Karl Ristikivi hiljuti avaldatud „Päevaraamatust“³⁶ saab näha pagulase vahetuid emotsioone, ilma et kirjutaja oleks hiljem oma seisukohti ja tundeid valikulisemalt esitanud või hoopistükkis korrigeerinud. Selliseid päevikuid ning muid käsitletavat aega puudutavaid materjale on kodudes kindlasti veel palju – nagu näiteks Bernhard Saarsoo päevikki³⁷, mis aitab tänu oma vahetutele mõtetele jõuda ajaloolastel mitmeski seigas põhjustagajärg seosteni. Osast, mis puudutab nii Laasi mälestuses kui Saarsoo päevikus sattumist võõrsile, tulevad selgelt välja vahetult sündmuste keskel viibinud inimeste erinevad arusaamad kodumaa teenimisest, 1944. aasta sügisel võõrsile sattumise juhuslikkus, sõja tõttu purunenud perekondade tragöödia.

Uusi algallikaid pakub Carl Göran Andræ arhiiviallikatel tuginevas raamatus „Rootsi ja suur põgenemine Eestist 1943–1944“³⁸, mis annab igakülgse ülevaate Teise maailmasõja aegsest eestlaste ning eestirootslaste põgenemisest Rootsi alates ettevalmistustest kuni kohanemiseni Rootsi eluga. Teemast huvitatu saab põhjaliku ülevaate eestlaste ja eestirootslaste üleviimist korraldanud organisat-

McClelland & Stewart; **koguteosed**: Pool sajandit eestlust paguluses. Toim Horm, A. jt. Stockholm 1995; Eestlased Kanadas: Ajalooline koguteos [I]. Toim Kurlents, A. jt. Toronto 1975; Eestlased Kanadas: Ajalooline koguteos II–III. Toim Lillakas, V. jt. Toronto 1985, 1997; Eestlased Austraalias I. Toim Haas, Ö. jt. Adelaide: Austraalia Eesti Seltside Liit 1988; Eestlased Austraalias II: Eestlased Austraalias ja Uus-Meremaal. Toim Neeme, G. jt. Melbourne 1995, jne.

³⁵ Vt nt **Laas, J.** 2009. Mälestusi ja läbielamusi Eestist lahkumise eelpäewil septembril–oktoobril 1944. – Tuna 3, lk 96–100; **Saar, E.** 2004. Põgenemine Rootsi 1944. aasta hilissuvel ja sügisel. – Tuna 3, lk 65–78; Labida ja relvaga: eestlastest töö ja võitluses II maailmasõjas. Koost Kosenkranius, L. Toim Lään, V., Kütimets, K., Merisalu, E. Tartu, 2005; Rändlindude pesad: eestlaste elulood võõrsil. Koost Kirss, T. Eesti Kirjandusmuuseum, Toronto Ülikooli Eesti õppetool, Tartu 2006; Eestlaste põgenemine Läände Teise maailmasõja ajal: artiklid ja elulood. Toim Hallik, T., Kuk, K., Laidla, J., elulugude toim Reinvelt, R. Tartu 2009.

³⁶ **Ristikivi, K.** 2009. Päevaraamat. Tallinn, Varrak.

³⁷ **Saarsoo, B.** Päevik. Käsikirjaline materjal. Koopia autori valduses.

³⁸ **Andræ, C. G.** 2005. Rootsi ja suur põgenemine Eestist 1943–1944. Tallinn, Olion [edaspidi Andræ 2005]. Originaal: Sverige och den stora flykten från Estland 1943-1944. Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, 2004.

sioonidest ning nende võtmeisikutest ja seostest toleaeagsete tipp-poliitikutega nii Eestis kui ka Rootsis. Andræ räägib oma raamatus ka Rootsi riigi rollist põgenemisele kaasaaitamisel ja avalikkuse suhtumisest põgenikesse.

Andræ raamatu eestikeelse versiooni nõrgaks küljeks on viidete puudumine. Autor on küll raamatu koostamiseks läbi töötanud hulga arhiivimaterjale³⁹, ent uurijad ei leia raamatu eestikeelsest versioonist viiteid nendele. Näiteks jääb arusaamatuks, kust pärineb teave, et USA rahastas eestlaste Eestist äratoomise aktsiooni 50 000 dollariga.⁴⁰ Teisalt seostab Andræ toimunud aktsioone eesti poliitikute, intellektuaalide ja teiste päästeoperatsiooniga.⁴¹ Kindlasti väärib tulevikus Suurbritannia arhiiviallikate baasil põhjalikumat käsitlemist küsimused, kes ikkagi määras Eestist päästetavate isikute sihtgrupid: Kas eestlased ise või Rootsi, USA, Suurbritannia võimuorganite esindajad? Kas nimekirjade koostamisel ja konkreetsete isikute ületoomisega olid seotud ka mingid kindlad tuleviku eesmärgid?

2006. aastal ilmunud mahuka raamatu „Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity”⁴² kolmes artiklis puudutakse sama teemat mida on käsitletud siinses doktoritöös. Kaarel Piirimäe kirjutis⁴³ tugineb sõjavangina Saksamaale sattunud meeste lugudel, mis on ilmunud raamatutes „Eesti saatusaastad 1945–1960”. Toomas Hiio artiklis⁴⁴ käsitletakse 1944. aasta evakueerimisi Eestis. Hiio artikkel põhineb suuresti Saksamaa teemakohastel arhiiviallikatel ja on sisult faktiderohke. Kuna Hiio on kõrvale jätnud Läti ajaloolase Kārlis Kangerise teemakohased uurimused⁴⁵, jääb ebaselgeks, kas ning millises mahus suutsid sakslased Eestis kavandatud evakueerimisi kokkuvõttes läbi viia. Ranno Roosi artikkel sõjajärgsest eestlaste repatrieerimisest⁴⁶ paigutub laiemasse konteksti ja annab ülevaatliku pildi toimunust. Kuna raamat „Estonia 1940–1945” on Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni ehk Max Jakobsoni komisjoni aruanne, mille eesmärk oli ülevaate andmine, puuduvad käsitlustes nii analüüs kui ka hinnangud asetleidnud sündmustele.

³⁹ Andræ 2005: 5.

⁴⁰ Andræ 2005: 79.

⁴¹ Andræ 2005: 59.

⁴² Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Koost Hiio, T; Toim Hiio, T. jt. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, Tallinn: Tallinna Raamatu trükikoda, 2006 [edaspidi Estonia 1940–1945].

⁴³ Piirimäe, K. 2006. Estonian Prisoners of War in Germany after World War II. – Estonia 1940–1945, Part IV, 1019–1032.

⁴⁴ Hiio, T. 2006. Combat in Estonia in 1944. – Estonia 1940–1945, Part V, 1035–1094.

⁴⁵ Nt Kangeris, K. 1988. Die baltischen Völker und die deutschen Pläne für die Räumung des Baltikums 1944. – Baltisches Jahrbuch. Baltischen Christlichen Studentenbund, 5, 177–197; Kangeris, K. 1985. Die Organisierte Flucht aus dem Baltikum nach Schweden 1944 – von Amerikanern Finanzierte Aktionen. – Eight Conferences on Baltic Studies in Scandinavia, June 7–11, 1–10 (Stockholm).

⁴⁶ Roosi, R. 2006. Repatriation to Estonia and Repatriation policy in ESSR 1944–1955. – Estonia 1940–1945, Part V, 1113–1126.

Käesoleva doktoritöö teema uurimisel on üks oluline allikas Ferdinand Kooli raamat „DP kroonika. Eesti pagulased Saksamaal 1944–1952”⁴⁷. Antud teos ei kuulu mälestuste raamatu hulka. DP laagris olles alustas Kool materjalide süstemaatilist kogumist nii Prantsuse, Briti kui ka Ameerika tsoonis asunud pagulaste laagrite kohta. Materjalid võttis autor endaga USAsse kaasa ja hakkas nende põhjal käsikirja ette valmistama, täiendades seda uute kättesaadavate materjalidega. Nagu Kool ise raamatu alguses väidab, põhineb esitatu erinevatel dokumentidel ja arhiivimaterjalidel, mis on raamatut lugedes ka tunda. Nüüdseks on teada, et paljud raamatu koostamisel abiks olnud materjalid on hiljem hävinud või kaduma läinud.⁴⁸ Ühtepidi suurendab see raamatu väärtust, sest see võib olla ainus allikas, kus mõnest laagris toimunud aktsioonist veel juttu teha. Teiselt poolt on seesama tõik raamatu suureks puudujäägiks, sest kasutatud algallikaid pole võimalik tagantjärele kontrollida. Kuna teoses puudub järjekindel viitamissüsteem, on keeruline leida teistest mäluasutustest nende allikate originaale või koopiaid, mille puhul on tekkinud kahtlus. Lisaks jääb kohati arusaamatuks, kas Kooli raamatus esitatu on autori tõlgendus või seis originaaldokumendis just selline sõnastus (näiteks puudutab see Nõukogude Liidu repatrieerimispropaganda levitamist laagrites ja repatrieerumisest keeldumise pidamist kuriteoks).

„DP kroonika“ raamatu lugemisel tuleb arvestada veel seda, et tänapäeval, mil avatud on paljud toona suletud arhiiviallikad ning mil on lähemalt uuritud Jalta kokkuleppe tagamaid, sõjaaegset ja -järgset USA ja Suurbritannia rivaliteeti, USAs suhtumist Nõukogude Liitu ja selle suhtumise muutumist jms, on jõutud mitmes aspektis suuremale selgusele. Samal ajal tuleb tunnistada, et uue teabe ilmsikstulekuga on kõrvale jäänud nii mõnedki varem levinud seisukohad ning ühe või teise otsuse tagamaad. Näiteks on aja jooksul muutunud suhtumine juudidõgenikesse, Iisraeli riigi rajamise ümber toimunud ning juuditemaatika ja pagulasküsimuse seostesse laiemalt.

Kokkuvõtteks tuleb tunnistada, et kuigi „DP kroonikal“ esineb mõningaid puudusi ning kirjapandu suhtes tuleb olla kriitiline, jääb Kooli ülevaade seni ilmunud raamatute seas ainsaks põhjalikuks ja ka analüüsivaks ülevaateks eestlaste lahkumisest/põgenemisest ning Saksamaal ja Austrias, Prantsuse, Briti kui ka USA tsoonis asunud DP laagrite olustikust.

Kuna erinevates mälestustes ja koguteostes toonitatakse intelligentsi, eliidi ja haritlaskonna suurt osakaalu läände läinute seas, on antud valdkond hakanud aja jooksul üha enam huvi pakkuma. Pikemat aega pagulaste teematikat uurides on tekkinud küsimus, kas intelligentsi suure osakaalu rõhutamise puhul on tegu vaid emotsionaalse hinnanguga või tugineb see väide ka reaalsele faktidele. Toomas Karjahärmi ja Väino Sirgi raamatus „Kohanemine ja vastupanu: Eesti

⁴⁷ **Kool, F.** 1999. DP kroonika. Eesti pagulased Saksamaal 1944–1952. Lakewood, New Jersey [edaspidi Kool 1999].

⁴⁸ **Rink, E.** 1999. Lähetis. – DP kroonika. Kool 1999: xi.

haritlaskond 1940–1987”⁴⁹ puudutatakse muu hulgas ka Teise maailmasõja tõttu läände jõudnud eesti intelligentsi. Autorid on esitanud rohkelt arve alates haritlaskonna suurusest kuni sõja tõttu kaotatud isikute hulgani, kuid pelgalt näitajate nimetamisest teema käsitleks kindlasti ei piisa. Raamatu lisades on läände jõudnud literaatide, kunstnike ja muusikute nimekirjad. Teose nõrkuseks on aga selgusetus, keda lugeda Eesti kunstnikuks või literaadiks. Kuivõrd kohane on pidada Eestis loometeed veel mitte alustanud või koguni eksiilis sündinud inimest Eesti kunstnikuks või literaadiks? Teaduskirjanduses oleks korrektsem käsitleda Eestist lapsena põgenenud ja läänes eriala omandanud kui potentsiaalset kadu.

Seda, miks sattus nii palju teadlasi Rootsi ja miks sakslastel ebaõnnestusid katsed evakueerida Tartu Ülikooli, saab teada 2007. aastal valminud ja Tartu Ülikooli 375. aastapäevaks koostatud kogumikust „Universitas Tartuensis 1632–2007”⁵⁰. Teaduste Akadeemiasse kuulunud akadeemikute saatusest saab lugeda ka Ken Kallingu ja Erki Tammiksaare koguteosest.⁵¹ Kodumaalt võõrsile sattunud intelligentsi, äsja gümnaasiumi lõpetanud või ülikoolis õppetööga alustanud noorte jaoks oli väga oluline Saksamaal Briti tsoonis kolme Balti riigi ühisel ettevõtmisel loodud Balti Ülikool.⁵² Eksiilis tegutsenud teadlaste kohta on viimasel ajal ilmunud kaks märkimisväärset käsitlust.⁵³ Anne Valmase ja Vahur Mägi koostatud raamatud pakuvad lisaainest Theodor Künnapase 1984. aastal koostatud Eesti eksiilteadlaste biograafilisele teatmikule⁵⁴. Raamatutes esitatud elulugudest leiab teema sügavuti uurija olulisi üksikasju. Näiteks saab ta teada, kuivõrd raske oli sõja käigus läände sattunud teadlastel ja kõrgharidusega inimestel pärast laagriperioodi taastada neile harjumuspärane elu ning leida vastuvõetav töökoht, sest erialasele tööle asuda oli peaaegu võimatu.⁵⁵ Vaatamata seni ilmunud arvukatele ülevaadetele intelligentsi edasisest saatusest sõjajärgsel perioodil väärub teema uut ja värsket käsitlemist, sest seni avaldatust tervikpilti ei saa.

⁴⁹ **Karjahärm, T., Sirk, V.** 2007. Kohanemine ja vastupanu: Eesti haritlaskond 1940–1987. Argo, Tallinn.

⁵⁰ Universitas Tartuensis 1632–2007. Toim Hiio, T., Piirimäe, H. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007.

⁵¹ **Kalling, K., Tammiksaar, E.** 2008. Eesti Teaduste Akadeemia ajalugu. Arenguid ja järeltulekut. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia.

⁵² Balti Ülikool Saksamaal 1945–1949. Toim Järvesoo, E., Koobas, L. Balti Ülikooli Eesti Selts, Toronto, 1991.

⁵³ Eesti teadlased paguluses. Koost Mägi, V., Valmas, A.; toim Mägi, V. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2009 [edaspidi Eesti teadlased paguluses]; Eesti teadlased ja insenerid välismaal. Koost Mägi, V., Valmas, A. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2011.

⁵⁴ Eesti teadlased väljaspool kodumaad. Biograafiline teatmik. Toim Künnapas, T. Eesti Teadusliku Instituudi Toimetised, Stockholm, 1984.

⁵⁵ **Isakar, M.** 2009. Armin Öpik – Eesti geoloog muutuv asjas. – Eesti teadlased paguluses: 31.

I. TERMINITE PÕGENIK JA MAAPAGULANE PROBLEMAATIKA

Balti pagulaste temaatikat vaadeldes moodustab täiesti omaette uurimisteema terminite *põgenik* (ingl *refugee*) ja *maapagulane* (ingl *displaced person*) ümber toimunu. Alljärgnevalt võetaksegi vaatluse alla, millised tegureid võeti Teise maailmasõja ajal nende terminite käibele toomisel, kasutamisel ja arengus arvesse ning mis mõjutas isikute määratlemist ja klassifitseerimist tol ajal?

Võõrkeelses erialakirjanduses kasutatakse *displaced person* mõiste puhul sageli lühendit DP (eesti keelsetes tekstides esineb ka dipii või diipii). Terminile *displaced person* on keeleliselt ning semantilisel sobivat eestikeelset vastet raske leida. Eestlastest DPd, nii nagu ka lätlased ja leedulased ning teistest rahvustest sellesse gruppi kuulunud isikud, on enamasti kasutanud lihtsalt lühendit DP, mille eestikeelseks, sisuliselt kõige lähemaks vasteks oleks mõiste *maapagulane*. Käesolevas töös kasutatakse DP ja maapagulane sünonüümidenäna ning mõistet pagulane üldterminina põgenike ja DP kui ühe tervikliku grupi määratlemisel.

I.1. Terminite *põgenik* ja *maapagulane* taust

Esmajoones ei paistagi nimetatud mõistete defineerimine olevat ei keerukas ega probleemne. Lähemalt vaadeldes aga selgub, et nende terminite taga peitub esiteks kogu teema komplitseeritus, teiseks käsitletava valdkonna politiseeritus ning kolmandaks suurriikide (eelkõige Suurbritannia, USA ja Nõukogude Liidu) poliitiliste, kuid ka majanduslike huvide pörkumine.

Esimese vihje selle kohta, et võõrsile sattunud isikute määratlemine ja kategoriseerimine on omaette teema saab tegelikult erialakirjandust lugedes. Peaaegu iga autor, kes antud teemat puudutab, annab oma käsitluse alguses enda definitsiooni *põgeniku* ja *maapagulane* mõistetele.¹ Teisalt, aja jooksul Eesti pagulaste näite varal Balti pagulaste teemat uurides ja kodunt võõrsile sattumise protsessi analüüsid (artikkel 2) on jäänud sisuliselt arusaamatuks, mille alusel ikkagi hakati Saksamaale ja Austriasse sattunud eestlasi nimetama *DPks*, Taani jõudnud *liitlaspõgenikeks* (ingl *allied refugees*) ja Rootsi saabunud *põgenikeks*?

Artiklitest 2 ja 4 selgub, et läände ei jõudnud eestlased mitte ainult tsiviilikutest sõjapõgenikena 1944. aasta suvel-sügisel, vaid lahkumine läände algas juba 1939. aastal, kui osa eestlastest lahkus kodumaalt baltisakslaste ümberasumise käigus. Koos baltisakslastega mindi ka hiljem, järelümberasumise ajal. Kokkuvõtteks saame öelda, et läände satuti Saksa okupatsiooni ajal tööle värvatuna, kõrgematesse koolidesse õppima või õpetama siirdununa, Saksa okupatsiooni ajal ja hiljem rinde lähenemisel Eestist evakueerituna, erinevates relva-

¹ Goeken-Haidl 2007: 52; Proudfoot 1956: 100–103, 115; Holborn 1957: 339; **Martin, J. I.** 1965. *Refugees Settlers – A Study of DP in Australia*. Canberra, 5, 146; Jacobmeyer 1985: 31; Kool 1999: 60 jne.

jõududes teeninuna (sh Saksa tööteenistusse kuulunud, sõja käigus haavata saanud ja rindelt tagalasse ravile viidud, tagalas väljaõppel viibinud) ja tsiviiliskuna põgenenuna, ent ka sõja puhkemisel läände jäänuna. Seega selgub eestlaste näite varal, et läände satuti väga erinevatel põhjustel.

Rootsi jõudnute nimetamine *põgenikeks* ei kätke endas probleemi. Kuna sõja eest lahkusid ja põgenesid inimesed erinevaid võimalusi kasutades varjule neutraalsesse riiki, saigi neid nimetada vaid põgenikeks. Omaette teema on Rootsi sattunute puhul 146 baltlase väljaandmine Nõukogude Liidule 1946. aasta jaanuaris. Väljaandmise selgituseks toodi see, et Saksa relvajõududes teeninuna ning Nõukogude Liidu kodanikuna saabuti Rootsi pärast Saksamaa kapituleerumist. Nii eelpool mainitud teema nagu ka Rootsi jõudnud baltlastele Nõukogude Liidu kodakondsuse andmine on aga iseseisevad uurimisteemad, mis ei mahu siinse töö raamidesse.

Sisuline ebaselgus tekib aga Austriasse ja Saksamaale jõudnute klassifitseerimisel *põgenikeks* ja *maapagulasteks*, samas kui põhimõtteliselt sarnastel põhjustel ja viisil Taani jõudnud baltlasi nimetati *liitlaspõgenikeks*.

Tutvudes erinevates arhiivides sõjast osa võtnud riikide ja käsitletavatel perioodil tegutsenud rahvusvaheliste pagulasorganisatsioonide materjalidega, selgus üks võimalikest põhjustest, miks enamik pagulasteema uurijatest on andnud *põgeniku* ja *DP* mõistele käsitluste sissejuhatuses omapoolsed definitsioonid. Nimelt kõik organisatsioonid ja riigid, kes lahendasid Teise maailmasõja käigus ja järel pagulasprobleeme või olid pagulastega muul moel seotud, määratlesid peaaegu igas pagulasi puudutanud dokumendi sissejuhatuses mõiste(d) *põgenik* ja/või *DP* erinevat moodi. Sellise olukorra tingis ühtsete, st riikides ja organisatsioonides tunnustatud baasterminite puudumine. Samal ajal oli aga peale riigi- ja organisatsioonisisese vastavasisulise dokumentatsiooni koostamise tarvis sõlmida (enamasti kahepoolseid) koostöölepinguid ka riikide ja organisatsioonide vahel. See aga tähendas, et iga konkreetse kokkuleppe puhul tuli jõuda terminini, mille kiitsid heaks mõlemad osapooled ja mis lisati ka allkirjastatud dokumendi sissejuhatusse. Ühtse termini puudumine põhjustaski terminite *põgenik* ja *maapagulane* mitme erineva selgituse paralleelkasutuse, mille tõttu olid ja on teema uurijad tõenäoliselt sunnitud oma töö alguses andma omapoolse selgituse töös kasutatavate terminite kohta.

Üldiselt valitsesid enne 1951. aastat kasutatud *põgeniku* ja *DP* definitsioonide puhul järgmised probleemid:

1. kas tegu on riigi sees liikunud või riigipiiri ületanud isikuga;
2. kas eristada vabatahtlikult ja sunniviisiliselt (st evakueeritud, mobiliseeritud, tööle värvatud) kodumaalt võõrsile sattunuid;
3. kas täpsustada ühte või teise kategooriasse kuulumist kodakondsuse alusel ja kui seda teha, siis kuidas fikseerida sellisel juhul problemaatiliste (st sõja käigus iseseisvuvuse kaotanud) riikide kodanike kodakondsus?

Samas saadi aru, et pagulasprobleemide lahendamisel polnud rööpterminite kasutamine kuigi ratsionaalne ning seetõttu hakati pärast sõda definitsioone samm-sammult ühtlustama, kuni paljud riigid peale USA võtsid kasutusele 1951. aastal vastu võetud pagulasseisundi konventsioonis fikseeritud põhitermi-

nid. USA ühtlustas aga definitsioonid alles 1980. aastal vastuvõetud põgenike seadusega.²

I.2. Terminite *põgeniku* ja *maapagulane* kujunemine

Rahvasteliidu juures tegeles põgenike probleemidega allorganisatsioon Valit-sustevaheline Põgenike Komitee (ingl Intergovernmental Committee on Refu-gees, IGCR), mis määratles 1938. aasta juuli keskel Prantsusmaal Eviani kon-ferentsil vastu võetud dokumendi punktis 8, et:

„a) IGCRi tegevusvaldkonda kuuluvad:

1. isikud, kes ei ole veel lahkunud oma kodumaalt (Saksamaalt, sh Austriast), kuid kes peavad emigreeruma poliitiliste tõekspidamiste, usuliste või rassiliste põhjuste tõttu,
2. isikud, kes on juba oma kodumaalt lahkunud, kuid ei ole veel asunud alaliselt ühtegi teise riiki.”³

Kõik sellele kirjeldusele vastanud isikud defineeriti *põgenikuna*.

Kuigi *maapagulase* mõiste kui sellise täpne päritolu jääb käesoleva doktoritöö raames läbi töötatud arhiivimaterjalide põhjal ebaselgeks, võtsid selle Ferdinand Kooli andmetel esimesena kasutusele venelased, kes pidasid selle all silmas Nõukogude Liidust Saksamaale deporteeritud. Venelased kasu-tasid terminit *перемещённое лицо*, eesti keeles 'ümberasustatud isik',⁴ inglise keeles *displaced person*. Vene autorite В. Земсков ja Ю. Арзамаскин pagulasteemat kajastavates uurimustes puudub siiski viide selle kohta, nagu oleks *displaced person* ehk *maapagulane* vene keelest tuletatud.⁵

I.2.1. *Maapagulase* mõiste kasutuselevõtt UNRRAs

Termin *maapagulane* ilmus kasutusse 1943. aasta teisel poolel, kui algasid aru-telud *DP* mõiste üle ja toimusid USA ja Suurbritannia läbirääkimised Ühinenud Rahvaste Abistamise ja Taastamise Administratsiooni (ingl The United Nations Relief and Rehabilitation Administration, UNRRA) loomise kohta. Esialgu oli

² Miyagawa, S. 1997. American Immigration and Refugee Law: A Legal Reflection of the Ambivalence toward “Aliens”. – Diversified Migration Patterns of North America: Their Challenges and Opportunities. The Japan Centre for Area Studies. JCAS Symposium Series 4, Ed. Kitagawa Otsuru Chieko. Japan. Osaka, 265.

³ http://www.zionism-israel.com/dic/Evian_conference.htm (26.05.2010 Proceedings of the Intergovernmental Committee, Evian, July 6th to 15th, 1938. Record of the Plenary Meetings of the Committee. Resolutions and Reports) Selgituseks, et IGCR loodi just juudidpõgenike probleemide lahendamiseks.

⁴ Kool 1999: 60.

⁵ Земсков, В. Н. 1990 Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба: 1944–1951 годы. –История СССР. 1990а. № 4 [edaspidi Земсков 1990]; Арзамаскин 2001.

DP mõiste segane ja mitmetähenduslik. Täpsemate terminite defineerimiseni jõuti novembris 1943. aastal UNRRA asutamisel USAs Atlantas.

Vaatamata brittide põhjalikele defineerimissetepanekutele⁶ jaotati abistamisele kuuluvad isikud Atlantas vastu võetud resolutsiooni number 10 kohaselt kodakondsuse alusel kolme suurde rühma:

1. Ühinenud Rahvaste liikmesriikide kodanikud;
2. kodakondsusetud;
3. kõik teised, kellele UNRRA võis olla õigustatud abi andma.

Algul ei eristanud UNRRA *maapagulaste* ja *põgenike* rühmi, vaid nende kõigi kohta kasutati üldnimetust *exiles*, eesti keeles *pagulane*.⁷ Pagulasstaatusele vastavaks peeti isikut, kes oli sõja tõttu sattunud võõrsile või oli sunnitud lahkuma kodunt oma riigi piires või asumipaigast. Ferdinand Kool on nimetanud üht sisuliselt väga tähtsat nüanssi, millele aga pole arhiiviallikates kinnitust leitud: nimelt ei teinud UNRRA 1943. aasta novembris vahet, kas sõjaline aktsioon, millega isik sunniti kodunt lahkuma, oli rünnaksõda või vabastamise operatsioon.⁸

1.2.2. Maapagulase mõiste kasutuselevõtt SHAEFis

1944. aasta varakevadel andis terminitele *põgenik* ja *maapagulane* oma määratluse liitlaste ekspeditsioonijõudude peakorter (ingl Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force, SHAEF). Nimelt loodi 1944. aasta varakevadel SHAEFi juurde G-5 osakond, mille ülesandeks sai tsiviilkorralduste ettevalmistamine. G-5 osakonna alajaoskond pidi omakorda lahendama maapagulastega seotud küsimuse. Kindral Eisenhower kinnitaski 1944. aasta kevadel juhiste kogumi, mida hakati nimetama „Administratiivseks memorandumiks nr 39“. Selle järgi tähendas *DP* tsiviilisikut, kes oli sõja tõttu sattunud väljapoole kodumaa piire. *Põgenikuks* loeti aga isikut, kes oli oma riigi piirides kodunt eemale jõudnud.⁹ Definiitsiooni loomisel jäeti kas tahtlikult või tahtmatult arvesse võtmata seik, et seni oli harjutud *põgenikuks* nimetama isikut, kes on lahkunud oma elukohast teise riiki. Seetõttu sisaldas otsus nimetada nõ sisemigrant *põgenikuks* ja nõ välismigrant *DPks* juba eos võimalikke arusaamatusi tulevikus võõrsile sattunud isikute defineerimisel.

Sama aasta ehk 1944. aasta augusti keskel peeti UNRRA ja SHAEFi vahel läbirääkimisi, kuidas jagada võimupiirid sõjalise konflikti lõppemisel Saksamaal. UNRRA saadetud memorandumis militaarvõimude ülemale, DP osakonna juhile ja G-5 rühmale tuli muu hulgas kirjeldada isikuid, kes olid sattunud konflikti käigus Saksamaale. Kuna tol ajal puudusid veel kõigis organisat-

⁶ Suurbritannia delegatsiooni ettepanekud. Dateerimata. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 1.

⁷ Kool 1999: 417; Suurbritannia delegatsiooni ettepanekud. Dateerimata. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 1.

⁸ Kool 1999: 417.

⁹ Proudfoot 1957: 115; Kool 1999: 16. Kool nimetas seda n-õ põgenike ja DPde esimeseks põhiseaduseks, mida hiljem parandati ja täiendati.

sioonides aktsepteeritud vastavasisulised terminid, defineeriti memorandumis alguses taas *maapagulase* ja *põgeniku* mõisted.¹⁰ Tõenäoliselt lähtuti dokumendi koostamisel SHAEFi määratlusest, sest memorandumis nimetatakse *DPks* välismaale sattunut ja *põgenikuks* oma riigi piires kodunt lahkunut.¹¹ Teadaolevalt ei eristanud UNRRA tollal *põgenikku* ja *DPd* sel viisil.

I.2.3. Mõistete kasutamine Nõukogude Liidus

Kuigi 1944. aasta suvest hakkasid peaaegu kõik pagulasprobleemidega tegele- nud organisatsioonid ja riigid eristama sisemigranti välismigrandist, kasutas Nõukogude Liit nii enne kui ka pärast Jalta kokkuleppe sõlmimist (sh Halle kokkuleppes¹²) oma välismaale sattunud kodanike klassifitseerimiseks sõnu *reetur*, *Nõukogude Liidu kodanik*, *sõjavang* või *sakslaste poolt Nõukogude Liidust sunniviisiliselt Saksamaale viidud (evakueeritu) Nõukogude Liidu kodanik*¹³, aga mitte kunagi termineid *põgenik* või *maapagulane*. Kui Nõukogude Liit oleks tol hetkel kehtinud seaduste kohaselt oma kodaniku ametlikult põgenikuks tunnistanud, toonuks see endaga kaasa tegelikult nõukogude kodaniku staatuse ära võtmise, mistõttu polnuks tal enam ka õigust võõrsile sattunud kodanikke Nõukogude Liitu tagasi nõuda.¹⁴

I.3. Muutused mõistete defineerimisel 1945. aastal

1945. aasta varakevadel, mil Saksamaa alistamine oli lähiaja küsimus ning Sak- samaal ja selle okupeeritud aladel Austrias ja Taanis viibis erinevatel ajenditel ja mitmesuguse taustaga miljoneid võõramaalasi, hakkasid pagulaste elu korral- davad organisatsioonid seniseid *põgeniku* ja *DP* definitsioone taas korrigeerima. Läbitöötatud materjalide põhjal võib öelda, et terminite täpsustamise vajadusest hakati rääkima tegelikult juba 1944. augusti alguses¹⁵, sest definitsiooni tuli täiendada selgitusega, et *DPd* peetakse nii piiri tagant kui ka riigi seest saabu-

¹⁰ Memorandum UNRRAlt SHAEFile. Fred Hoehler'lt (DP direktor, UNRRA) Kindralmajor Allen W. Gullion'le (DP juht, G-5, SHAEF). 15.08.1944. NARA, Rg 331, Entry 6, box 29.

¹¹ Kool 1999: 422.

¹² Telegramm. Moskvas asuvale saatkonnale Jefferson Cafferylt. Sõjaväeesindus (salajane), 15.05.1945. NARA, Rg 334, box 24.

¹³ Арзамаскин 2001: 8–9; Goeken-Haidl 2007: 15–16; Управление... Kindralleitnant Golubev (salajane), 23. 06.1945. NARA, Rg 334, box 25; Vyacheslav (Vjatsšeslav) Molotov George Kennanile 25.11.1944. NARA, Rg 334, box 23; G. Dean G. Marshallile 26.11.1944. NARA, Rg 334, box 23.

¹⁴ Teise maailmasõja aegse Nõukogude kodakondsuse teema kohta v.t lähemalt **Kumer-Haukanõmm, K.** 2005. USA välispoliitika Balti küsimuses 1945–1952 läbi Balti põgenike problemaatika. Magistritöö. Tartu, Tartu Ülikool, ajaloo osakond, juhendaja Vahur Made. Käsikiri, 23–28 [edaspidi Kumer-Haukanõmm 2005].

¹⁵ SHAEFi kava põgenike ja DP kohta (salajane), 05.08.1944. NARA, Rg 59, Entry 1407, box 4.

nuid. Pakiline tarvidus terminite ülevaatamiseks tekkis aga 1945. aasta kevadel, kui võõrsilt saabunud isikute hulk oli Euroopas kasvanud ning laagrisse kogunevaid inimesi tuli hakata registreerima. Terminite korrigeerimise taga võis olla ka 1945. aasta veebruaris sõlmitud Jalta kokkuleppe liigne üldsõnalisus repatrieerimist puudutavas punktis, millele juhtisid korduvalt tähelepanu nii USA kui ka Suurbritannia ametnikud (vt lähemalt artikkel 3).

SHAEF, kes oli selle ajani peamine Saksamaale asunud pagulaste olukorra eest vastutaja, täpsustas oma definitsioone eeskirjas „Maapagulased ja põgenikud Saksamaal 16.04.1945” („Displaced Persons and Refugees in Germany 16.04.1945”). Eeskirjade paragrahvi 5 punktis a oli antud *põgeniku* definitsioon. Selle kohaselt on põgenikud Saksamaal olevad sakslased, kes on sõja tõttu kodutud või asuvad kodunt eemal. *Maapagulased* on sõjasündmuste tõttu väljapoole oma kodumaad sattunud tsiviilkodanikud: nii need, kes soovivad tagasi pöörduda, kuid ei ole selleks suutelised ilma vajaliku abita, kui ka need, kes tahavad tagasi pöörduda kunagise vaenlase või eksvaenlase territooriumile.¹⁶ DPde rühma kuulub eeskirja järgi veel teisigi rühmi: „Eksisteerib veel rühm maapagulasi, kes kuuluvad sõjaväevõimude seaduse nr 3 järgi Ühinenud Rahvaste liikmesriikide sekka, ja isikuid, keda tuleb seaduse järgi nimetada kodakondsuseta isikuteks.”¹⁷

Sõja ajal ja eriti selle järel teravnesid suhted SHAEFi ja UNRRA vahel. UNRRA soovis oma mõjuvõimu laiendada, et saada pagulaste probleemide lahendamisel katusorganisatsiooniks. SHAEF ei olnud aga sellest huvitatud.¹⁸ Varasema kokkuleppe kohaselt otsustas laagrite rajamise SHAEF, ent laagrielanike registreerimise sai enda ülesandeks UNRRA. Vaatamata kõigile pingutustele saada täielik võim ja kontroll pagulastega toimuva üle enda kätte, tegutses UNRRA laagrites kogu oma eksisteerimise vältel siiski SHAEFi, hiljem sõjaväevõimude patronaazi all.¹⁹ Kui erinevaid käsitlusi lugedes tekib arusaam, justkui oleks UNRRA tegutsenud USA, Briti ja Prantsuse tsoonide kõigis laagrites, siis Ferdinand Kooli info põhjal kuulusid UNRRA haldusalasse 1945. aasta sügisel küll kõik pagulaste laagrid USA tsoonis, kuid Briti tsoonis oli neid vaid 60% ning Prantsuse tsoonis vaid 15 laagrit kõigist Saksamaal asunud laagritest.

¹⁶ SHAEFi administratiivmemorandum nr 39. DP ja põgenikud Saksamaal (piiratud), 16.04.1945. NARA, Rg 331, Entry 1, box 88.

¹⁷ Samas.

¹⁸ UNRRA ja SHAEFi ning hiljem ka sõjaväevõimude vahelisest võimuvõitlusest loe lähemalt artiklitest 3 ja 4. Kokkuvõttes ei jaganud sõjaväevõimud pagulasküsimuste lahendamisel enamasti poliitikute seisukohti, samas kui UNRRAs võtsid otsuseid vastu just poliitikud. Tekkinud olukorra lahendamisel lähtusid sõjaväevõimud pigem inimese kui üksikisiku tasandist, arvestades konkreetsete põhjuste ja võimalike tagajärgedega. Poliitikud vaatasid, mis on riigile poliitiliselt ja majanduslikult kasulik, ega analüüsinud konkreetse otsusega kaasnevat.

¹⁹ SHAEFi kava põgenike ja DPde kohta (WRB), 01.11.1944. NARA, Rg 59, Entry 1240, box 4; Memorandum UNRRA DP osakonna direktorilt Fred Hoehlerilt kindral Allen W. Gullionile, DP osakond, G-5, SHAEF. 15.08.1944. NARA, Rg 331, Entry 6, box 29. Kool 1999: 96; **Madise, J.** 1966. Emigratsioon Saksamaalt. – Eesti saatusaastad 1945–1960. IV osa, 51.

Briti tsoonis haldasid UNRRA-väliseid laagreid Briti sõjaväevõimud, Briti Punane Rist ja vabatahtlikud organisatsioonid.²⁰

Kui tulla tagasi terminiprobleemide juurde, siis olukorra muudab mõnevõrra keerulisemaks seik, et kuigi läbirääkimistel leppis UNRRA SHAEFIGA kokku mõistete *põgenik* ja *DP* ühistes definitsioonides, kasutas UNRRA tõenäoliselt laagrisse registreerimisel ikkagi oma organisatsioonisisest kehtinud määratlusi. UNRRA klassifikatsiooni alusel jaotati Teise maailmasõja käigus Saksamaale ja Austriasse jõudnud *maapagulased* kümnesse kategooriasse:

1. natsliku okupatsiooni piirkonnast (nii idast kui ka läänest) Saksamaale deporteeritud isikud;
2. liitlasriikide sõjavangid;
3. rindepiirkonnast sunniviisiliselt Saksamaale evakueeritud isikud;
4. kontsentratsioonilaagrites ja Saksa vanglates kinni peetud isikud;
5. Saksa sõjaväkke ja lennuväe abiteenistusse kuulunud isikud;
6. tööteenistuslased ja noorteorganisatsioonide liikmed;
7. koos asutusega poolsunniviisiliselt Saksamaale evakueeritud isikud;
8. vabatahtlikult Saksamaale tööle asunud isikud;
9. enne sõja puhkemist Saksamaale asunud välismaalased;
10. ümberasujad.²¹

Neile kümnele kategooriale lisab Ferdinand Kool juurde veel kaks:

1. Esimese Maailmasõja lõpul läände põgenenud isikud, kellest paljudel oli Nanseni pass;
2. bolševike eest Saksamaale põgenenud poliitilised pagulased²².

Siinkohal tuleb märkida üht olulist asjaolu. Kuigi UNRRA eeskirja järgi on DP endiste vaenulike riikide või Ühinenud Rahvaste liikmesriikide kodanik, kes on leitud vabastatud territooriumilt²³, jäetakse täpsustamata, kas tegu oli piiriülese või -sisese liikumisega. Seega jääb seaduse lugejal võimalus pidada *maapagulast* nii sise- kui ka välismigrandiks, mis omakorda tähendab, et probleemsete isikute, sh baltlaste puhul ei võetud kindlat seisukohta. Selline jaotus ja täpsustus võisid olla tingitud UNRRA peaesmärgist lahendada võõrsile sattunud pagulaste probleemid repatrieerimise teel, sest kui arvata poliitilistel põhjustel põgenenud isikud DPde hulka ja nimetada neid omakorda sisemigrantideks, luuakse eeldused nende sundrepatrieerimiseks, sest sisemigrandilt ei ole vaja küsida kojusaatmise eel nõusolekut, vaid repatrieerimise otsustab asjaomane

²⁰ 1945. aasta lõpu seisuga hooldas UNRRA Saksamaal ja Austrias asuvatest laagritest 81%, laagrites asuvatest DPdest kuulus 57% UNRRA alla. Kool 1999: 554–555. 1945/46 aastavahetuse seisuga asus Saksamaa USA tsoonis umbes 70 laagrit, kus viibis eestlasi. 1945. aasta teisel poolel leidis Saksamaa briti tsoonis eestlasi ligi 80 erinevas paigas ning samal ajal Prantsuse tsoonis vaid 3 laagris. Kool 1999: 103–104; 338; 362.

²¹ UNRRA alaline DP komitee (piiratud), 24.01.1946. NARA, Rg 59, Entry 1366, box 27.

²² Kool 1999: 59–60.

²³ UNRRA alaline DP komitee (piiratud), 24.01.1946. NARA, Rg 59, Entry 1366, box 27.

ametnik.²⁴ Umbmäärane sõnastus võis olla seotud ka sooviga repatrieerida võimalikult palju pagulasi, sest organisatsioonis otsuseid langetavate isikute hulgas oli levinud Moskva-meelsus.²⁵ Ühiseid vaateid jagati Nõukogude Liidu esindajatega selleski, et kõik Nõukogude kodanikud tuleb repatrieerida.

Eelnevast selgubki, et *DP* ja *põgeniku* definitsioon on otseselt seotud riikliku kodakondsusega. See omakorda näitab, et pagulasteema oli seotud poliitikaga – baltlaste puhul otseselt Teise maailmasõja aegse ja järgse problemaatikaga. Kuna baltimaalasi võidi määratleda Nõukogude Liidu kodanikena (artikkel 3), valitses eestlaste, lätlaste ja leedulaste laagrites pidev hirm sunniviisilise kojusaatmise ees. Erinevalt UNRRAst ei tunnistanud SHAEF ja tema järglasteks saanud sõjaväevõimud eestlasi, lätlasi, leedulasi kunagi Nõukogude kodanikeks ning seda sõnumit levitati nii laagrite juhtide kui ka elanike seas korduvalt.²⁶ Peale SHAEFi pidasid paljud riigid vajalikuks nimetada definitsioonides kodakondsust, ükskõik kas siis konkreetsete riikide²⁷, kindlal ajahetkel eksisteerinud riikide²⁸ või Curzoni liini äramärkimisel²⁹. Samas ei saa UNRRA seisukohta baltlaste kodakondsuse suhtes laiendada kõigile ameeriklastele, sest näiteks USA sõjaväevõimud eesotsas kindral Eisenhoweriga ei tunnistanud eestlasi, lätlasi, leedulasi Nõukogude kodanikeks, pidades neid samal ajal siiski *maapagulasteks*.³⁰

Kuigi Kool kirjutab, et tegelikult ei toimunud laagrisse registreerumisel esialgu mingit klassifitseerimist³¹, on läbitöötatud materjalide põhjal alust arvata, et laagrisse saabunud isikud ei pööranud või ei osanud pöörata sellele lihtsalt tol hetkel tähelepanu. Samas tõdeb Kool, et laagrisse vastuvõtu formaalsused ja sõel tihenesid alates 7. detsembrist 1945, mil sai teatavaks uus DPde vastuvõtmise määrus. Selle kohaselt ei otsustanud laagrisse saamise üle mitte enam ko-

²⁴ UNRRA nõukogu keskkomitee „Resolutsioon nr 71“, erikomisjon (piiratud), 12.02.1946. NARA, Rg 50, Entry 1421, box 1.

²⁵ Kumer-Haukanõmm 2005: 57-67.

²⁶ Nt: Jimmy Carteri vastus: MTQUSA FX-28712 (17.02.1945) USA sõjaväe ülemjuhataja käsul Euroopa operatsioonide juhile, USA sõjaväejuhile Moskvast – informatsiooniks (salajane), 05.04.1945. NARA, Rg 334, box 24; kiri kindral Leelt CONADile; BASE'ile, DELTale; OISEle, Normandy BASE, SHAEF Main. 14.05.1945. NARA, Rg 331, Entry 1, box 89.

²⁷ USA välisministeerium, migratsiooni ja ümberasustamise erikomisjon: soovitused sõjaväejuhtidele Balti DP kohta (salajane), 19.01.1944. NARA, Rg 59, Entry 1240, box 1.

²⁸ Nt tuleks arvestada 1938. aastal kehtinud Nõukogude Liidu riigipiiri. Cafferylt (USA saatkonnast Pariisist) USA välisministrile (salajane), 22.02.1945. NARA, Rg 59, Entry 1420, box 14; 1. september 1939 – Carl Levin. Russians Face Call for Change in Yalta Accord. – New York Herald Tribune, 10.09.1945, ERA 1622-2-36, l. 89.

²⁹ Nt ettepanek arvestada Curzoni liini järgi: IGCRi tegevus sõjajärgsel Saksamaal. 12.04.1945. TNA FO 371/51087.

³⁰ Informatsiooniks Eisenhowerilt CG COMZONEle, C BWQ Army Group; CG TUSA; CG 7th US Army; 1st French Army; USFA; US Military Mission to Moscow; British Military Mission to Moscow; USFET Mission to France; USFET Mission to Belgium; USFET Mission to Denmark; USFET Mission to Norway; USFET Mission to Netherlands (salajane), 17.07.1945. NARA Rg 334 box 25.

³¹ Kool 1999: 94; 422.

halikud UNRRA ametnikud ega komiteed, vaid DP-keskused.³² Teised autorid pole uue määruse kohta mingit teavet esitanud. Sellekohaseid andmeid pole leitud ka arhiividest. Ent 1945. aasta lõpuks oli SHAEF likvideeritud ja tema ülesanded anti üle konkreetset tsooni (v.a Nõukogude Liidu oma) hallanud riigi sõjaväevõimudele. Samal ajal käisid UNRRA ja sõjaväevõimude vahel läbirääkimised ja allkirjastatavate lepingute ettevalmistamine. UNRRA lootis saavutada koostöölepingutes paremad tingimused kui SHAEFiga sõlmitud lepingute puhul. Äsja oli UNRRA laiendanud oma võimu pagulaste üle IGCRiga sõlmitud lepingute kaudu, mille kohaselt andis IGCR võimu UNRRAlle üle USA tsoonis 1. oktoobrist 1945 ning Prantsuse ja Briti tsoonis alates 1. novembrist 1945.³³ Nagu varem märgitud, kuulusid USA tsoonis kõik pagulaste laagrid 1945. aasta sügisest vaid UNRRA halduse alla. See tähendab, et UNRRA algatusel võidi kohalikul initsiatiivil mõnes laagris reegleid muuta ja serverida muudatusi laagri elanikele kui uut määrust, ent üldiselt on uue määruse olemasolu siiski ebatõenäoline.

I.4. Definitsioonide muutumine 1946.–1947. aastal

SHAEFi kohustused ja ülesanded üle võtnud sõjaväevõimud sõlmisid uued kahepoolsed koostöölepingud UNRRAGA 1945. aasta lõpus ja 1946. aasta alguses. Lepingutes määratleti muu hulgas ka mõisted *DP* ja *põgenik*. Brittide ja UNRRA vahelistel läbirääkimistel soovitas UNRRA peadirektori büroo ametnik kaotada brittidel oma definitsioonidest sõnad *state less* 'kodakondsusetu', sest UNRRA oli võtnud endale kohustuseks kanda hoolt ka kodakondsusteta isikute eest, mis aga võis tulevikus hakata tekitama suurt segadust.³⁴ Suureks muudatuseks sai uutes lepingutes seik, et kui varem tehti vahet, kas DP on riigi sisemigrant või kodumaa piiri ületanu, siis 1946. aasta alguses sõlmitud lepingus seda vahet enam ei tehta.³⁵ „Resolutsiooni nr 71“ alusel vastutas UNRRA Ühinenud Rahvaste liikmesriikide kodanike, itaallaste, kodakondsuseta, teadmata staatuses isikute ja vaenlase või eksvaenlase riigi kodanike eest, kes olid olnud sunnitud lahkuma oma riigist, kodunt või eelmisest elukohast või keda vaenlane oli küüditanud rassilistel või usulistel põhjustel või Ühinenud Rahvastega koostöö tõttu. Kõiki neid inimesi nimetati maapagulasteks.³⁶

³² Kool 1999: 422; Kool peab DP-keskuste all silmas tõenäoliselt 1945. aasta veebruari lõpus loodud DP osakondi.

³³ DP valitsuse lõpetamisest. USFET MAIN (salastamata), 27.09.1945. NARA, Rg 334, box 25.

³⁴ UNRRA peadirektori kontoriga H.M. Gale'lt Suurbritannia sõjamineisteriumi major A.V. Andersonile. 10.10.1945 TNA FO 371/ 51087. Täpsustuseks võib öelda, segadus tekib sõjaväevõimude ja UNRRA vastutuse jagamisel ühiselt hallatavates laagrites.

³⁵ UNRRA ja USA sõjaväevõimude (sõjaväe kindrali) leping Saksamaa USA tsooni kohta. 19.02.1946. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 1.

³⁶ Lisa X (UNRRA ja Saksamaa Briti tsooni Suurbritannia sõjaväejuhataja vaheline kokkulepe) (piiratud), 12.02.1946. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 1.

Läbivaadatud materjalide põhjal ei ole teada, kas UNRRA *maapagulase* definitsioonis tehti hilisemaid parandusi või muudatusi. Seda ei saa aga ka välistada, sest organisatsioon tegutses veel peaaegu pooleteist aastat.

UNRRA likvideerimise ajaks kujunenud olukorra mõistete defineerimisest võtab kokku 1947. aasta alguses koostatud „Memorandum Euroopa põgenike probleemide kohta” („Memorandum on the Problem of the European Refugees”), milles öeldakse, et neid, kes viibivad veel DP laagrites, nimetatakse nüüdsest *põgenikeks*.³⁷ Taoline seisukoht leidis kinnitust 1948. aasta suvel IRO ja USA tsooni sõjaväevõimude esindaja vahel sõlmitud koostöölepingus, mille sissejuhatuses on öeldud: „IRO vastutuse alla kuuluvad *põgenikud* ja *displaced person* (edaspidi: *põgenikud*)...”³⁸ Märkimisväärne on aga see, et IRO ja Briti sõjaväevõimude vahel sõlmitud lepingus on jäätud *DP* ja *põgeniku* mõiste lahti seletamata ning kogu dokumendis kasutatakse sõna *põgenik* ja *maapagulane* endiselt rööbiti.³⁹

I.5. Mõistete tähendused laiemalt

Eeltoodud terminite arengulugu näitab, et Saksamaale ja Austriasse sattunud võõramaalaste oleku määratlemisel ja klassifitseerimisel kasutatud terminite muutumise peamisteks teguriteks olid poliitilised ajendid. Kogu Teise maailmasõja järgse pagulaslaagrite olemasolu väitel defineerisid britid *DP* ja *põgeniku* mõisteid mõnevõrra teistmoodi kui ameeriklased, kelle juhtimisel tegutses ka UNRRA.

Üldiselt on teada, et sõja ajal esinesid Suurbritannia ja USA vahel vastuolud. Üheks selgeks erimeelsuste avaldumise vormiks sai muu hulgas Balti riikidest pärit läände sattunud isikute staatuse määratlemine Taanis. Kuna Taani jäi pärast sõja lõppu Suurbritannia haldusalasse, kontrollisid britid ka muulgas seda, kuidas taanlased pärast Saksamaa kapituleerumist Taani jäänud põgenike elukorralduse lahendavad ja nende eest hoolitsevad (artikkel nr 4). Suurbritannia seisis vastu UNRRA katsetele laiendada oma mõjuvõimu Taani.⁴⁰ Seni läbitöötatud dokumentides puuduvad selged andmed, miks seda sooviti vältida, ent on alust arvata, et põhjused olid siingi eelkõige vaid poliitilised.⁴¹ Eeldatavasti

³⁷ Memorandum. Ülevaade Euroopas viibivatest põgenikest. 19.02.1947. ERA 1622-2-42, l. 98.

³⁸ Kokkulepe IRO ja Saksamaa USA tsooni ülemjuhataja, Euroopa ja IRO asjade juhataja vahel. 28.07.1948. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 1

³⁹ Kokkulepe IRO ja Saksamaa Suurbritannia tsooni esindaja vahel. 28.07.1948. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 1.

⁴⁰ SHAEFi missioon Taanis, G-5 divisionile H. Price-Williams (salajane), 30.08. 1944. TNA, WO 219/ 2287; SHAEFi Taani-operatsioonide laiendamise teemaline kirjavahetus Taani valitsuse ja SHAEFi vahel. Nov 1944 – mai 1945. TNA, WO 219/ 2735.

⁴¹ Vt ka Suurbritannia sõjaväevõimude ja UNRRA tegevuse kohta Balkanimaades. Liitlasvägede ja UNRRA vahelised suhted. TNA, CAB 122/457. Suurbritanniat häiris mitu tegurit, näiteks ameeriklaste lubadus venelastele marssida Berliini esimesena, liitlaste käitumine Kreekas jne.

tulevikku silmas pidades ja võimalike keeruliste olukordade vältimiseks otsustasidki Suurbritannia sõjaväevõimude esindajad esiteks UNRRA tegevust Taani mitte laiendada ja teiseks vältida *maapagulase* mõiste kasutuselevõttu Taanis. Sellest johtuvalt saab järeldada, et Taanis viibinud võõramaalasi, kes enamasti ei saanud poliitilistel põhjustel sõja lõppedes kodumaale naasta, hakati nimetama *liitlaspõgenikeks* (ingl allied refugee).

Vaadeldes, kui erinevalt on ameeriklased ja britid kodunt eemale sattunute staatust defineerinud, ilmneb Saksamaa kontekstis veel üks nüanss, mis väärib tulevikus lähemalt uurimist ja täiendavat kontrollimist. Nimelt viivitati Briti tsoonis DP isikutunnistuste väljaandmisega kuni UNRRA likvideerimiseni, samal ajal kui USA tsooni UNRRA laagrites hakati neid välja andma kohe pärast laagrisse registreerumist. Sealjuures on huvitav, et kuigi Taani jõudnud Balti põgenikke nimetati *liitlaspõgenikeks*, hakati ka neile 1947. aasta algusest väljastama DP isikutunnistusi. Tulevikus vajab põhjalikumat tähelepanu see, millised õigused ja kohustused olid maapagulastel DP isikutunnistuse saamisel, mis ajendas britte nende väljaandmisega viivitama ja lõpuks alles IRO tegevuse ajal DP tunnistusi jagama. Kas DP tunnistuste jagamine oli seotud ümberasustamise aktsioonidega või omas see veel mingit muud tähendust?

Kui eelnevad selgitused viitavad võõrsile sattunud isikute staatuse defineerimisel poliitilistele mõjutustele, tasub siinkohal välja tuua ka seigad, mis on seotud otseselt majandusliku mõjuga. Näiteks põhjendati võõrsile sattunute sundrepatrieerimist asjaoluga, et enamikus riikides valitsevad rasked majandusolud ja vastuvõetavad pagulased koormavad riigi majandust veelgi. Pärast sõda keskendusid sõjast osa võtnud riigid kõigepealt oma kodanike kodumaale toomisele, seejärel nende desarmeerimisele, mis tähendas, et relvakandmisest vabastatud inimesed pidid võimalikult kiiresti tööle saama. Riigi majandust hakkasid koormama sõja käigus töövõime kaotanud inimeste, nende perekondade ja orbude ülalpidamine. Teisalt ootas sõjapurustuste tõttu ees sõjas laastatud alade taasülesehitus ja paljudes valdkondades valitses tööjõupuudus. Viimane esines ka Nõukogude Liidus, mis oli Teises maailmasõjas kandnud kõige suuremaid inimkaotusi. Peale poliitiliste põhjuste oli Nõukogude Liit läände sattunud inimeste tagasisaamisest huvitatud ka tööjõu hankimise kaalutlustel. NSVLi kõrval tundsid aga kvalifitseeritud tööjõu vastu huvi nii britid kui ka ameeriklased.⁴²

1946. ja 1947. aasta Briti ümberasustamisprogrammide Valged Luiged (ingl White Cygnets) või Balti Luiged (ingl Baltic Cygnets) ja Hõissa Läände (ingl Westward Ho) raames Saksamaalt, Austriast ja Taanist Suurbritanniasse viidud pagulased saidki poliitilise põgeniku staatuse asemel majanduspõgeniku oma.⁴³ Tõenäoliselt võis Suurbritanniat selleks ajendada soov vältida võimalikke poliitilisi konflikte Nõukogude Liiduga, kes võis Jalta konverentsi lepingule viidates hakata baltlasi kui Nõukogude Liidu kodanikke tagasi nõudma. Teisalt täideti Suurbritanniasse saabunud noorte tööjõuliste baltlastega töökohad, kus valitses

⁴² Арзамаскин2001: 30.

⁴³ Telegramm. Gallmanilt Suurbritannia USA Välisministeeriumile, kommunikatsiooni osakonnale.– Saksamaa - DPd. (piiratud.) 29.01.1948. NARA, Rg 59, Entry 1420, box 1.

suur tööjõupuudus (haiglaõed, koduabilised, kaevurid jt), ent kuhu oma riigi kodanikud ei soovinud tööle asuda. Ka hiljem, IRO tegevuse ajal, oli pagulasi vastuvõtva riigi jaoks esmatähtis tema tööjõulisus ja oskused, mis kaalusid enamikul juhtudel humanitaaraspektid üle. Nõukogude Liitu häiriski see, et nende vaatenurgast potentsiaalsed tööjõulised inimesed toimetati tagasitoomise asemel Suurbritanniasse tööle ning nad nimetati majanduspõgenikeks, millega välistati edasised arutelud ümberasunud isikute väljaandmise kohta Nõukogude Liidule.

Kuigi artiklitest 2 ja 4 ilmneb selgelt, et arvestatava osa läände jõudnud eestlastest moodustasid Saksa relvaüksustes teeninud rahvuskaaslased, ei käsitleta siinse doktoritöö raames Saksa relvavägedes teeninud baltlaste üleminekut *põgeniku*, *liitlaspõgeniku* või *maapagulase* staatusesse. Tulevikus aga väärib definitsioonide lähema uurimise kõrval põhjalikku analüüsimist ka see, milline oli Saksa erinevatesse relvaüksustesse kuulunud eestlaste käekäik pärast Saksamaa langemist. Üksikasjalikumalt tasuks vaadelda, kas ja kuidas said laiali saadetud ja ümber formeeritud Saksa relvajõududes teeninud eestlastest tsiviilisikud. Kas tsooniti esines sõdurite laagrisse võtmisel erinevusi ja kui, siis milliseid? Arhiiviallikatest võib leida teavet, et britid võtsid selliseid mehi oma laagritesse ja andsid neile DP staatuse.⁴⁴ Taani sattunud Saksa relvajõududes teeninud baltlastele anti käsk muretseda endale tsiviilisiku riided ja seejärel võeti nad laagris tsiviilkodanikena arvele (artikkel 4). Kuidas aga käituti USA ja Prantsuse tsoonides?

Kokkuvõte

Seni läbi uuritud materjalide põhjal võib tõdeda, et eelkäsitatud kahe põhitermini puhul kuulusid korrigeerimisele ja täpsustamisele vaadeldaval ajavahemikul võõrsile sattunute kodakondsus, võõrsile sattumise põhjused ning sise- või välismigrandi staatuse määratlemine. *Maapagulase* ja *põgeniku* mõistete peamised muutused toimusid 1943. aasta teisest poolest kuni 1946. aasta keskpaigani. Selle kolme aasta vältel leidsid ka aset olulised sündmused Teises maailmasõjas ja vahetult sõjajärgsel perioodil, jõuvahekorra muutumine USA, Suurbritannia ja Nõukogude Liidu vahel, tähtsad suundumused pagulasorganisatsioonide tegevuses. Need kõik avaldasid omakorda suurt mõju siinkäsitletavate mõistete väljendamiseks kasutatava termini väljakujunemisele.

Läbitöötatud arhiivimaterjalide põhjal selgub, et kuigi paberil olid terminid *DP* ja *põgenik* selgelt teineteisest eristatavad, siis eestlaste näite varal ei juhindutud *maapagulaseks* või *põgenikuks* klassifitseerimisel sellest, mis kirjjas. Saksamaale ja Austriasse saabunud baltlasi nimetati *DPdeks*, samadel põhjustel Taani jõudnud baltlasi hakati aga defineerima *liitlaspõgenikeks*, Rootsisis peeti neid aga lihtsalt *põgenikeks*. Materjalidest selgub, et sellise erisuse põhjustas eelkõige liitlaste omavaheline poliitiline võimuvõitlus ja UNRRA soov lahendada pagulaste probleemid nende kodumaale saatmise teel.

⁴⁴ Kindral Golubev küsis kindral Bakerilt, kus asuvad need 200 000, kes lahkusid laagritest, mille peale kindral Baker vastas: „Nad korjasid mehed uuesti tee pealt üles ja andsid neile DP staatuse.” 16. mai kohtumise stenogramm. 16.05.1945. NARA, Rg 331, Entry 6, box 21.

2. RAHVUSVAHELISED PAGULASORGANISATSIOONID TEISE MAAILMASÕJA AJAL JA JÄREL

Teine maailmasõda osutus selles osalenud riikide, inimeste ja hukkunute arvult seni suurimaks maailmas. Hinnanguliselt tekkis sõjas 7,5–30 miljoni pagulast¹, neist ligikaudu 5 miljonit juuti ja 2,5 miljonit poolakat.² Läände sattunud baltlaste arv võib olla üle poole miljoni.³ Suure hulga kodunt võõrsile sattunud ja laagritesse registreerunud isikute elu hakkasid korraldama nii üksnes pagulastele orienteeritud, kuid ka laiema tegevusulatusega rahvusvahelised organisatsioonid, erinevad vabatahtlikud ja vabäühendused.

Alljärgnevalt tulebki vaatluse alla Teise maailmasõja ajal ning järel tegutsenud rahvusvaheliste pagulasorganisatsioonide töö ja tegevus. Selles peatükis otsitakse vastust kahele peamisele küsimusele: kas ning kuivõrd mõjutasid organisatsioonide tööd toleaeagsed poliitilised sündmused ja võimuvõitlus suurriikide vahel; kas ja kuivõrd mõjutas võimuvõitlus baltlaste edasist saatust laagriperioodil?

Kui soovida anda ülevaade kõigist Teise maailmasõja eel, ajal ja järel pagulasprobleeme lahendanud organisatsioonidest, selgub peagi püstitatud eesmärgi keerukus, sest korraga tegutses selles valdkonnas mitmeid erinevaid organisatioone ja ühinguid. Kõrvuti toimunud organisatsioonide arvukust ilmestab näide 1943. aasta lõpust, kui põgenike probleemidega tegelesid samal ajal Rahvusvaheline Tööorganisatsioon (ingl International Labour Organisation, ILO), Rahvasteliidu juures eksisteerinud Põgenike Ülemkomissar (ingl High Commissioner for Refugees under Protection of the League for Nation, LNHCR), Valitsustevaheline Põgenike Komitee (ingl Intergovernmental Committee of Refugees, IGCR), Ühinenud Rahvaste Abistamise ja Taastamise Administratsioon (ingl The United Nations Relief and Rehabilitation Administration, UNRRA) ja Rahvusvaheline Punane Rist (ingl International Red Cross).⁴ Peale nende puutusid pagulastega kokku eri maades riiklikul tasemel moodustatud ühingud ja vabatahtlikud liikumised. Piiratud mahu tõttu ei ole käesolevas töös siiski võimalik kajastada kõigi Teise maailmasõja ajal ja järel tegutsenud organisatsioonide tegevust. Seepärast tulevad vaatluse alla ainult need organisatsioonid, mis olid sõja ajal ja järel kõige enam seotud Balti pagulastega.

Aastate jooksul siinse uurimisteamiga tegeledes on teiste organisatsioonide seast esile kerkinud UNRRA tegevus, mille kajastamine ja analüüsimine ongi

¹ Field 1962: 262; Salomon 1991: 48; Kool 1999: 58–59; Goeken-Haidl 2006: 33–40. **Oltmer, J.** 2008. Wanderungsraum Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert. – *Inter Finitimos*, nr 6, 24.

² **Penrose, E. F.** 1951. *Negotiating on Refugees and Displaced Persons*, 1946. – *Negotiating with the Russians*. Ed. Dennett, R., Johnson, J. F., USA, 141.

³ Kumer-Haukanõmm 2005: 41.

⁴ Rahvusvahelised isikud, kes on seotud DPga. 02.11.1943. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 1.

selle peatüki keskmel. UNRRA tegutsemisaega jääb laagrite moodustamine, arutelu kodumaalt võõrsile sattunud inimeste edasise saatuse üle ja organisatsiooni loomisel püstitatud eesmärkide täitmine. Just UNRRA tegutsemisaastatel leidsid aset olulised poliitilised sündmused, näiteks Nõukogude Liidu, USA ja Suurbritannia vaheliste suhete väljakujunemine, mis viis külma sõja tekkimiseni. Kokkuvõttes tähendab see, et UNRRA-periood kattub ühtlasi pagulaste jaoks otsustava ajajärguga.

UNRRA tegevuse mõistmiseks tuleb aga alustada sõjaeelsest ajast, kuhu jääb IGCRi tegutsemisaeg, ja peatuda lõpetuseks lühidalt UNRRA järglase IRO tegevusel. Et täita peatüki alguses püstitatud eesmärgid, analüüsitakse ka UNRRA koostööd SHAEFI ja sõjaväevõimudega, paralleelselt tegutsenud organisatsioonide omavahelisi suhteid ning suurriikide mõju organisatsioonide tegevusele. Kuna töö maht on piiratud, jäävad käsitlemata organisatsioonide struktuurid. Pealiskaudselt puudutatakse vaid UNRRA ülesehitust.

2.1. Valitsustevaheline Põgenike Komitee

Teise maailmasõja eelõhtul, pärast seda, kui sakslased okupeerisid Austria, ei suutnud LNHCRI ega ka Euroopa riigid ise lahendada Saksamaalt saabuvate juudi põgenikega kaasnenud probleeme. Lahenduste leidmist takistasid väidetavalt nii riikide majanduslikud raskused kui ka puuduv huvi paigutada ressursse võõrsilt saabuvate põgenike elu korraldamisse. Ent veel määravamaks sai tõenäoliselt hoopis Euroopa riikide valitsuste passiivsus põgenike lubamisel oma riigi territooriumile poliitilistel põhjustel, sest põgenike vastuvõtmisega ja nende asüüli andmisega kardeti ärritada liigselt Saksamaad.⁵

Juudi põgenike probleemide lahendamiseks loodigi 1938. aasta juulis Eviani konverentsil ameeriklaste initsiatiivil Valitsustevaheline Põgenike Komitee (IGCR).⁶ Selle esialgne ülesanne oli hoolitseda Saksamaalt ja Austriast põgenenud juutide eest. Komitee nõuandvaks organiks määrati Roosevelti loodud USA presidendi Nõuandev Komitee Poliitiliste Põgenike Asjus (ingl President's Advisory Committee on Political Refugees).⁷ Ameeriklased näitasid organisatsiooni loomisega initsiatiivi endale haarates oma huvi sekkuda Euroopa riikide probleemidesse. Ent tõenäoliselt arvestati sellegagi, et puhkevas sõjas võis põgenikega seonduv kasvada peagi ülemaailmseks teemaks ja tõenäoliselt ka probleemiks. Teisalt pidasid ameeriklased oluliseks, et neil oleks loodavas organisatsioonis juhtiv positsioon, tänu millele oleks võimalik saada põgenike olukord enda kontrolli alla ja evida pikemas plaanis mehhanisme, millega mõjutada teisi riike põgenike probleemide lahendamisel. Ameeriklaste, eelkõige president Roosevelti suurt huvi põgenike vastu näitab ka tema idee 1939. aastast

⁵ Salomon 1991: 38.

⁶ IGCR (salajane), NARA, Rg 59, Entry 1364, box 1.

⁷ IGCR (salajane), NARA, Rg 59, Entry 1364, box 1. Komitee juhiks sai James G. McDonald. IGCRi esimese projekti raames korraldati ligikaudu 500 perekonna ümberasumine Dominikaani Vabariiki ja Briti Guayanasse, kuid alanud sõda lõpetas projekti.

alustada teadlaste abil rahvastikurände eri aspekte uurivat projekti. Üritus kutsutigi 1942. aastal ellu ja see sai nimeks „M-projekt”. Mainitud projekti peamiseks eesmärgiks sai möödunud uurides kindlaks teha, millistesse riikidesse oleks konkreetseid rahvusrühmi nende päritolu ja tavadid arvesse võttes kõige sobilikum ümber asustada.⁸

Samas olid ka Euroopa riigid huvitatud USA osalusest põgenike probleemide lahendamisel ega kiirustanud ameeriklaste initsiatiivi kärpima. Euroopa maade esindajad lootsid Ameerika Ühendriikide vahendusel astuda läbirääkimistesse Saksamaaga, mis ei kuulunud Rahvasteliitu, nii nagu USAgi. Organisaatsiooni esimesel tegutsemisaastal saigi IGCRis tegevuse eestvedajaks Ameerika Ühendriigid ja Euroopa riigid olid kujunenud olukorraga rahul.

Tänu oma positsioonile avanes USAl võimalus luua otsesuhted riikidega üle maailma, et mõjutada neid vastu võtma Euroopast saabuvaid põgenikke.⁹ Nimelt polnud USA huvitatud Euroopa riikides viibivate juudi põgenike vastuvõtmisest oma riiki¹⁰ ning tänu loodud organisatsioonile avaneski neil võimalus saata nad esialgu teistesse riikidesse.¹¹

1939. aastast 1943. aasta aprillini tõmbus USA IGCRis aktiivselt positsioonilt tagasi ja jäi äraootavale seisukohale. Selle peamiseks põhjuseks oli alanud sõda.¹² Et aga selles ajavahemikus ei tekkinud ka massiliselt põgenikke, kulges IGCRi töö probleemideta.

1943. aasta aprillis peeti Bermuda konverents, kus nii USA kui ka Suurbritannia nõudsid IGCRi töös suuri muudatusi. Ameeriklased soovisid president Roosevelti eestvedamisel avardada IGCRi tegevust, et peale Saksamaa ja Austria oleksid kaasatud ka Itaalia, Hispaania ja Nõukogude Liidu (sh Balti riikide) põgenikud. See idee sai teoks ja pärast Bermuda konverentsi laiendatigi IGCRi ülesandeid kõigile Euroopa põgenikele.¹³ Bermuda konverentsile kutsuti ka Nõukogude Liit, keda ei olnud 1938. aastal IGCRi riikide hulka arvatud. Kutse esitamiseni viisid järgmised põhjused:

1. aastaks 1943 oli Nõukogude Liit põhjutanud ise põgenikevoo ja temalt oodati majanduslikke vahendeid, et aidata põgenike küsimust lahendada;
2. ameeriklastel oli ülevaade Euroopas ja kogu maailmas toimunud sündmustest ja sellest tulenenud inimeste liikumisest. Nad olid seda teavet analüüsinud ja

⁸ M-projekti kohta vt **Field, H.** 1962. „M” Project for F.D.R. Studies on Migration and Settlement. Publisher: Edwards Brothers [Edaspidi Field 1962]; Kumer-Haukanõmm 2005: 45–46.

⁹ **Gardner, L. C.** 1970. The New Deal; New Frontiers, and the Cold War: A Re-examination of American Expansion, 1938–1945. – Corporations and the Cold War. Ed Horowitz, D. New York, London, 123; Bernard Baruchi seisukoht – Sjöberg 1991: 80.

¹⁰ Sjöberg 1991: 46–49, 72–73; Kool 1999: 5.

¹¹ Näiteks Roosevelt mõjutas Lõuna-Ameerika riike vastu võtma Saksamaa põgenikke. Memorandum. Koopia (salajane) 19.08.1946. TFA, DO 35/ 1591; **Feingold, H. L.** 1970. The Politics of Rescue: The Roosevelt Administration and the Holocaust, 1938–1945. New Jersey Rutgers U. Press. USA, 100–101.

¹² IGCR (salajane) NARA, Rg 59, Entry 1364, box 1.

¹³ Salomon 1991: 38–39.

oskaside arvestada võimalike edasiste muutustega. Nii oldi valmis (lähi) tulevikus kodunt lahkvate isikute arvu kasvuks ja seeläbi põgenikeprobleemide paisumiseks¹⁴.

Vaatamata ootustele Nõukogude Liit konverentsile ei ilmunud. Sama aasta oktoobris toimunud Moskva konverentsil pidi tolleaegne Suurbritannia välisminister Anthony Eden mõjutama Nõukogude Liitu astuma IGCRi liikmeks, millega see viimaks 28. detsembril 1943 nõustus.¹⁵ Pärast Bermuda konverentsi liitus IGCRiga teisigi riike. Paranes organisatsiooni majanduslik olukord ja riikidele, kes nõustusid põgenikke vastu võtma, lubati hakata maksma koguni rahalist toetust.¹⁶

2.2. Ühinenud Rahvaste Abistamise ja Taastamise Administratsiooni loomine

Vaatamata USA eestvedamisel IGCRis tehtud muudatustele rajati 1943. aasta 9. novembril Atlanta Citys toimunud kokkusaamisel uus pagulasorganisatsioon – Ühinenud Rahvaste Abistamise ja Taastamise Administratsioon (UNRRA). Põhikirja järgi sai organisatsiooni peamiseks ülesandeks DP hoolekande, ülalpidamise ja repatrieerimise eest vastutamine kõikidel Ühinenud Rahvaste kontrolli alla kuulunud territooriumitel. Organisatsiooni loomise kokkuleppele kirjutasid alla kõik Ühinenud Rahvaste liikmesriigid. Vastloodud organisatsiooni rajajateks ja olulisimateks liikmesriikideks olid USA ja Suurbritannia, nagu IGCRigi puhul.¹⁷ Uue organisatsiooni loomise initsiatiiv kuulus aga eelkõige USA tolleaegsele välisministri asetäitjale ning hilisemale välisministrile Dean Achesonile.¹⁸ Enamik UNRRA personalist, kelle komplekteerimine osutus spetsialistide nappuse tõttu raskeks, värvati Ameerika

¹⁴ M-projekti raames jõudis teadlaste kätte kogu aeg värsket teavet rahvaste liikumisest ja sihtkohtadest, kuhu mindi või plaaniti minna. Kumer-Haukanõmm 2005: 45–46. Teavet jagasid erinevate riikide teadusasutustes töötavad teadlased, USA saatkondade töötajad, kodumaalt eksiilis viibivate rahvaste esindajad. [Field 1962]; vt ka USA Välisministeerium. Migratsiooni ja ümberasustamise erikomisjon (salajane) 19.01.1944. NARA, Rg 59, Entry 1240, box 1; Ülevaade: Olukord USA ja Balti riikide vahelistes suhetes. *Office of Strategic Service, Research and Analysis Branch*, (salajane), 22.10.1943. NARA, Rg 165, Entry 13, box 141. Rahvaste liikumise kohta hakkas teavet jagama ka 1944. aasta jaanuaris loodud Sõjapõgenike Valitsusega (WRB) seotud isikud. Näiteks Herschel V. Johanson kirjavahetus Stockholmist USA saatkonnast USA riigisekretärile, mille kaudu USA oli täpselt teada Rootsi põgenenud baltlaste arv: Johnson USA saatkonnast Stockholmist USA riigisekretärile. 06.09.1944. NARA, Rg 59, M 1284, roll 49; Johnson USA riigisekretärile. 29.09.1944. NARA, Rg 59, M 1284, roll 50.

¹⁵ Sjöberg 1991: 143–144.

¹⁶ Salomon 1991: 38–39.

¹⁷ Holborn 1956: 15; Proudfoot 1957: 105.

¹⁸ Kool 1999: 62.

Ühendriikidest ja Suurbritanniast.¹⁹ Sarnaselt IGCRi algusaastale kuulus UNRRAs suurim mõjuvõim USAle. Ameerika Ühendriigid toetasid organisatsiooni majanduslikult kõige enam ja nõudsid seetõttu endale suurimat otsustamisõigust²⁰ ja mõjukaid ametikohti²¹, mida tõendab ka fakt, et UNRRA neljast peadirektorist kolm olid ameeriklased.

Siiski jääb mõnevõrra arusaamatuks, miks oli vaja luua uus organisatsioon vahetult pärast IGCRis tehtud muudatusi. Kuna läbitöötatud materjalides puuduvad andmed selle kohta, nagu poleks IGCR suutnud oma tööga toime tulla, on pigem alust arvata, et USA soovis uut organisatsiooni luua seepärast, et saada erinevate riikide üle suuremat poliitilist ja majanduslikku kontrolli mitme organisatsiooni kaudu. Seda kontrolli oli võimalik saavutada näiteks pagulasteema kaudu.

Enne UNRRA loomist käis arutelu, kas kaasata Nõukogude Liit liitlasena sõtta, et alistada koos Saksamaa. Tol hetkel oli Stalini kaasamine ja liitlaseks muutmise Rooseveltile tähtis.²² Kuigi Nõukogude Liidu esindus osales UNRRA loomisel, polnud ameeriklased ja britid kindlad, kas ta pagulaste organisatsiooni tööga ikka liitub. Tol hetkel polnud veel teada ka Nõukogude Liidu lõplik otsus IGCRiga liitumise kohta. Samas oli Nõukogude Liidu osalus kasvõi üheski pagulasorganisatsiooni töös strateegiliselt oluline. Teisalt puudus USA jätkuvalt huvi otseselt vastutada ja võtta vastu Euroopas viibivaid põgenikke. Korraldustegevuses nähti endiselt võimalust põgenikud USAst eemal hoida.

Vastloodud organisatsiooni struktuur oli keeruline. Algselt oli see jaotatud mitmeks komiteeks ja need omakorda alakomiteedeks. Põhimõtteliselt koosnes UNRRA kolmest organist: nõukogust (ingl *Council*), peadirektorist (ingl *Director General*) ja keskkomiteest (ingl *Central Committee*). Otsused langetas UNRRA nõukogu, kuhu kuulus igast riigist üks esindaja. Nõukogu valis peadirektori, kes vastutas nõukogu ees. UNRRA peakontor asus Washingtonis, Euroopa allüksuse kontor Londonis. Pagulastega tegelevate üksuste alluvusredel koosnes üheksast astmest: UNRRA nõukogu, UNRRA keskkomitee, peadirektor, Euroopa piirkondlik talitus, DP-operatsioonide direktor Saksamaal, tsooni direktor, ringkonna direktor, meeskonna direktor, laagri direktor.²³ Võimu teostamisel sõltus kõik sellest, millised õigused ühel või teisel komiteel täpselt olid – kas vaid nõuandev funktsioon või ka täidesaatev võim. Ka see oli oluline, milliste poliitiliste vaadete ga inimesed mõnda üksust juhtisid.²⁴

¹⁹ Proudfoot 1957: 105.

²⁰ DP programm Saksamaal (salajane), 15.10.1945. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 7; J. G. Winanti telegramm Londonist USA riigisekretärile (salajane), 24.05.1945. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 5. Salomon 1991: 48. Proudfooti andmetel kandis juhtiv nelik 75% UNRRA kuludest. Proudfoot 1957: 101–102.

²¹ DP programm Saksamaal (salajane), 15.10.1945. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 7.

²² **Harper, J. L.** 1996. *American Visions of Europe*. Franklin D. Roosevelt, George F. Kennan, and Dean G. Acheson. Cambridge University Press. 88–89.

²³ Vt Kool 1999: 547–550.

²⁴ Telegramm D. Achesonilt Winantile, 01.05.1944. NARA, Rg 59, Entry 1240, box 3.

2.2.1. IGCRi koostöö UNRRAGA

Peagi pärast UNRRA loomist sõlmiti koostööleping IGCRiga, mis pidi baseeruma põhimõttel: „'nagu vaja' ja 'praktiline'“.²⁵ Kokkuleppe kohaselt pidi UNRRA võtma IGCRi üle liitlasriikidest pärit probleemset põgenike grupid. UNRRA hoolduspiiridest välja jäänud isikutega pidi edasi tegelema IGCR, kes pidi proovima leida neile uued elamiskohad, saada ühendust nende kodumaaga ja üritada millalgi nad repatrieerida.²⁶ UNRRA nõukogu ettepanekul jagati nende kahe organisatsiooni vahel riikide kaupa ka tegevuspiirkonnad. UNRRA tegutses Saksamaal, Austrias, Itaalias, Lähis-Ida riikides ja Hiinas²⁷, IGCR hakkas hoolt kandma Prantsusmaal, Belgias, Hollandis, Rootsis, Šveitsis, Türgis, Hispaanias ja Portugalis viibivate põgenike eest.²⁸ Sellise jaotuse põhjal võib järeldada, et UNRRA eesmärk oli laiendada oma mõjuvõimu, võttes samm-sammult üle IGCRi ülesanded.

1944. aasta esimesel poolel (arhiiviallikate kohaselt käidi see mõte küll välja juba UNRRA loomise ajal novembris 1943²⁹) otsustati, et kuna IGCRi majanduslik olukord on halvem kui UNRRAal, hoolitseb viimane ka IGCRile määratud piirkonnas kuni IGCRi tegutsemise lõpuni repatrieeruda soovivate ja mittesooivate põgenike eest senikaua, kuni soovi avaldanud repatrieeruvad ja/või IGCR leiab mitterepatrieerujatele ümberasumiseks sobiva riigi. IGCR tegeles sealjuures eelkõige põgenikega, mitte DPdega.³⁰ Kuna seni puuduvad allikad, mis tõestaks IGCRi halba majanduslikku olukorda, ent on teada UNRRA suur huvi laagrielanikke repatrieerida, võis selline selgitus olla toodud tegelike eesmärkide varjamiseks.

Sellega UNRRA ja IGCRi vaheline piirkondade ja hallatavate isikute jagamine ei lõppenud. 1945. aasta kevadel pidasid UNRRA ja IGCRi juhid läbirääkimisi mitterepatrieeruvate isikute teemal.³¹ Nende tulemusena hakkas IGCR 1945. aasta novembrist tegelema oma hallatavas piirkonnas peale Saksamaalt, Austriast ja Hispaaniast pärit põgenike ka nendega, kelle kodakondsus oli vaieldav.³² Äsja oli IGCRi ülesandeid kärbitud majanduslike ressursside puudumise tõttu, võis tõenäoliselt läbiviidud muudatuse tingida mõni teine (eelkõige või-

²⁵ IGCRi ja UNRRA vahelised suhted (salajane), 17.09.1943. NARA, Rg 59, Entry 1364, box 1.

²⁶ IGCRi ja UNRRA vahelised suhted. Georg L. Warren. 01.11.1943. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 1.

²⁷ Holborn 1956: 22.

²⁸ Sjöberg 1991: 169, viide 2.

²⁹ IGCRi ja UNRRA vahelised suhted. Warren, 01.11.1943. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 1.

³⁰ IGCRi ja UNRRA vahelised suhted. (salajane), 17.09.1943. NARA, Rg 59, Entry 1364, box 1. Samal ajal pidasid UNRRA ametnikud loomulikuks, et need, kes ei soovinud kodumaale tagasi pöörduda, läksid IGCRi hoole alla tagasi. Selle peale teatas IGCRi direktor, et need, kellel on kodumaale tagasipöördumisest keeldumiseks konkreetsed põhjused, ei kuulu enam IGCRi vastutuse alla. Salomon 1991: 108; Sjöberg 1991: 153.

³¹ H. W. Emersoni kiri USA saadikule J. G. Winantile, 21.03.1945. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 7.

³² J. F. Byrnesilt Londoni saatkonnale (kiire), 02.11.1945. NARA, Rg 59, M 1284, roll 60.

mupiiridega seotud) põhjus, sest näiteks oli teada, et IGCRi ja UNRRA vahel esinesid vastuolud poliitiliste tõekspidamiste vallas.³³ Vaatamata sellele, et paberil said võimupiirid justkui fikseeritud, tekkis hiljemgi aeg-ajalt UNRRA ja IGCRi vahel arusaamatusi vastutusvaldkondade ja -piiride ebaselguse tõttu.³⁴

2.2.2. Teiste organisatsioonide liitmine UNRRAga

Peagi pärast UNRRA loomist, samal ajal kui toimusid koostöölabirääkimised IGCRiga, hakati UNRRA alluvusse järgemööda lisama teisi maailma eri piirkondades pagulaste probleeme lahendanud organisatsioone ja ühinguid. UNRRA eesmärk võis olla soov saada pagulasprobleemide lahendamise katusorganisatsiooniks. Näiteks liitus UNRRAga seni Rahvasteliidu juures tegutsenud Pögenike Ülemkomissar.³⁵ 31. jaanuaril 1944 nõustus Suurbritannia valitsus USA välisministeeriumi ja UNRRA direktori Lehmani palvele vastu tulles allutama UNRRAle seni Suurbritannia patronaazi all tegutsenud Lähis-Ida Abi ja Pögenike Ameti (ingl *Middle East Relief and Refugee Administration*, MERRA).³⁶ Inglased aga lubasid liita MERRA UNRRAga vaid siis, kui UNRRA alustab koostööd liitlaste ekspeditsioonijõudude peakorteriga.

2.2.3. UNRRA koostöö SHAEFIGA

Nagu eelmises alapeatükis mainitud, tegutses peale UNRRA ja IGCRi 1944. aasta alguses Euroopa pagulasprobleemidega ka SHAEF ning inglased seadsid MERRA ja UNRRA liitumise tingimuseks SHAEFi ja UNRRA koostöö ja alulmise sõjaväevõimudele.³⁷ See tingimus esitati UNRRAle 1944. aasta jaanuaris ja nõudmise kaalu näitab see, et juba päeb pärast teate saamis hakkasid ameeriklased UNRRA ja SHAEFi liitumist arutama.³⁸ Labirääkimised UNRRA ja SHAEFi vahel kestsid peaaegu aasta, sest lepingu sõlmimiseni jõuti 1944. aasta 25. novembril. Kuna aga Euroopa pagulasprobleemid aina süvenesid, lepiti 1944 juunis eelnevalt kokku edasilükkamist mittekannatavad küsimu-

³³ IGCRi memorandum, Emersonilt (IGCRi direktor), 06.07.1945. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 7.

³⁴ UNRRA peadirektori kiri IGCRi direktorile. IGCRi direktor oli küsinud kirja teel UNRRA peadirektorilt, kes vastutab repatrieerimise eest Ungaris ja Rumeenias. UNRRA peadirektori H. Lehmani vastuse järgi on vastutaja UNRRA. H. Lehmanilt Emersonile. 07.03.1945. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 7.

³⁵ Rahvasteliidu juures tegutsenud Pögenike Ülemkomissari üleminek Ühinenud Rahvaste alla (salajane), dateerimata. NARA, Rg 59, Entry 1364, box 1.

³⁶ MERRA kontrolli all olid laagrid Egiptuses, Süürias, Indias, Küprosel, Palestiinas, Ida-Aafrikas. Sarnane laager oli ka tollases Belgia Kongos, kus asusid Kreeka põgenikud. G. N. Macready kiri H. Lehmanile. 31.01.1944. NARA, Rg 59, Entry 1366, box 5.

³⁷ Kindralleitnant G. N. Macready'lt Briti kindralmajor John H. Hilldringile, 31.01.1944. NARA, Rg 59, Entry 1366, box 5.

³⁸ UNRRA ja sõjaväevõimude suhted. Miller USA asevälisministrile Achesonile, 01.02.1944. NARA, Rg 59, Entry 1366, box 5.

sed. Näiteks pagulaste varustamise küsimuses pakkusid sõjaväevõimud, et nemad annavad põgenikele ja maapagulastele toidu ja riided kogu SHAEFi eksisteerimise vältel. Seda, kui pikk see aeg on, ei osatud tol ajal öelda ning seetõttu jäi see ka kindlaks määramata.³⁹

1944. aasta novembris sõlmitud koostöölepingu olulisim punkt oli aga see, et UNRRA tegutseb kuni sõja lõpuni militaarvõimude patronaazi all.⁴⁰ SHAEFi vastutusalasle kuulus laagrite varustamine ning maapagulaste ja põgenike liikumise korraldamine – repatrieerimisega seotud isikute laagrisse kogumine, vedu ja administreerimine; julgeoleku tagamine, rahu ja korra hoidmine.⁴¹ Koostöös sõjaväevõimudega oli UNRRA pädevuses ameti varustamine; vabatahtlike organisatsioonide töö kooskõlastamine ja järelevalve; lisavarustuse – tubaka, maiustuste, meelelahutuse, õppevahendite – tagamine; teabekeskuse töö korraldamine ning vajaduse korral abi osutamine repatrieerimise juures, maapagulaste vastuvõtu korraldamine nende kodumaal.⁴² Hiljem pidi UNRRA hakkama toetama laagrielu vastavalt võimalustele.⁴³ Kokkuvõttes tähendas see aga, et UNRRA sai tegutseda vaid SHAEFi tellimisel ja järelevalve all ning ta paigutus pagulaste küsimuses hierarhias sõjaväevõimude järele.⁴⁴

Selline positsioon UNRRAt mõistagi ei rahuldanud, sest tema soov oli ju saada võõrsil viibinud isikute edasise elu korraldamisel tähtsaimaks otsustajaks. Arvatavasti saigi see tõik UNRRA ja SHAEFi vahelise võimuvõitluse peamiseks põhjuseks. Koostöö nende kahe organisatsiooni vahel ei laabunud, sealjuures kahjustasid vastuolud mõlema organisatsiooni tööviljakust ja mainet.⁴⁵ Baltlaste vaatenurgast tuleb tõdeda, et brittide nõue, et UNRRA võib tegutseda vaid SHAEFi patronaazi all, oli lõpptulemusena soodne. Alludes SHAEFile ja hiljem iga konkreetse tsooni militaarvõimudele, polnud UNRRAl võimalik baltlasi kavandatud mahus sundrepatrieerida, see aga ähvardas neid kuni IRO tegevuse alustamiseni kõige enam.

³⁹ Ülevaade: UNRRA DP komitee tegevus (salajane), 16.06.1944. NARA, Rg 59, Entry 1240, box 3.

⁴⁰ Salomon 1991: 50–52; Madise, J. 1966. Repatrieerimine oli peaülesandeks. – Eesti saatusaastad 1945–1960. IV osa, 51 [edaspidi Madise 1966].

⁴¹ SHAEFi kava põgenike ja DP kohta (WRB), 01.11.1944. NARA, Rg 59, Entry 1240, box 4; Kool 1999: 96; Madise 1966: 5. Salomoni järgi oli SHAEFi peaesmärk sõja võitmine ja Saksamaal okupatsiooni organiseerimine, alles seejärel põgenike ja DP eest hoolitsemine ja nende elu koordineerimine. Salomon 1991: 51.

⁴² SHAEFi kava põgenike ja DP kohta (WRB), 01.11.1944. NARA, Rg 59, Entry 1240, box 4; Salomon 1991: 50–52; Madise 1966: 51.

⁴³ Winanti telegramm Londonist USA riigisekretärile, 02.10.1945. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 6.

⁴⁴ Memorandum UNRRA DP osakonna direktorilt Hoehler'lt kindral Gullion'le, DP G-5, SHAEF. 15.08.1944. NARA, Rg 331, Entry 6, box 29.

⁴⁵ Winanti telegramm Londonist USA riigisekretärile (salajane), 24.05.1945. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 5.

2.3. Repatrieerimise temaatika

Üks punkt, kus ilmneseid UNRRA ja SHAEFi vahelised ebakõlad, oli pagulaste (st nii põgenike kui ka DPde) repatrieerimine. Kummalgi organisatsioonil olid erinevad arusaamad selle kohta, kuidas lahendada pagulaste probleeme ja saata neid kodumaale tagasi.

1945. aasta veebruaris allkirjastatud Jalta kokkulepete lisaprotokollides sõlmiti sõjajärgse pagulaste jaoks olulisim leping, kus sätestati, keda tuleb või saab repatrieerida (Jalta kokkuleppe kohta vt artikkel 3). Repatrieerimise läbiviimise tingimused määrati kindlaks Halle kokkusaamisel 1945. aasta mais.⁴⁶ Halles ei puudutatud aga enam poliitilisi teemasid, vaid üritati leida üksmeel repatrieerimise tehnilistes küsimustes. Nendel kahel kohtumisel sõlmitud kokkulepped said repatrieerimise korraldamise aluseks ning teoreetiliselt põhinesid kõik teised repatrieerimist puudutavad otsused ja reeglid Jaltas ja Halles kokkulepitul. Siinse uurimistöö raames ei ole lähemalt tutvutud Potsdami konverentsi materjalidega, ent tõenäoliselt seal pagulasteemat ei käsitletud, sest varasematel kokkusaamistel olid peamised seisukohad juba riigijuhtide tasemel fikseeritud ja need ei vajanud sel hetkel täpsustamist ega muutmist.

Tulles tagasi UNRRA juurde, siis nagu varem mainitud, seadis UNRRA põhikirjas oma peaülesandeks Euroopas viibivate põgenike ja DPde probleemide lahendamise repatrieerimise teel. SHAEF seevastu mõistis, et võõrsile sattunud isikutest moodustavad ühe osa need, kes on põgenenud kodumaalt tagakiusamise, hirmu või neile vastuvõetamatu poliitilise olukorra tõttu ning pärast sõja lõppu ei pruugi nad soovida kodumaale naasta. SHAEFi seisukohas polnud midagi erakordset, sest juba alates 1943. aasta oktoobrist räägiti erinevates ringkondades sellest, et maapagulaste repatrieerimisega võivad kaasneda poliitilised probleemid.⁴⁷

Repatrieerimise teemal teineteisest möödarääkimine sai tegelikult alguse kohe SHAEFi ja UNRRA läbirääkimiste esimeses etapis. Kui 1943. aasta UNRRA loomise dokumentatsioonis nähti ette, et repatrieerimisega hakkab otsest tegelema UNRRA⁴⁸ ning veel 1944. aasta keskelgi kõneldi läbirääkimistel SHAEFi esindajatega UNRRA osalusest⁴⁹, jäi lõpuks õigus tegeleda võõrsile sattunud isikute kodumaale saatmisega vaid SHAEFile ja hiljem SHAEFI järglastele – militaarvõimude esindajatele.⁵⁰ Koostöölepingu järgi pidi UNRRA vaid aitama repatrieerimist korraldada.⁵¹ SHAEF põhjendas oma tähtsat rolli sellega, et vaid SHAEF on suuteline vältima repatrieerimisel poliitilist mõju

⁴⁶ Halle konverentsi stenogrammid. Mai 1945. NARA, Rg 331, box 21.

⁴⁷ Neville Chamberlain Warrenile, 27.10.1943. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 1.

⁴⁸ Memorandum XVI. DPde komitee, 28.10.1943. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 1.

⁴⁹ Memorandum. UNRRA koostöö sõjaväevõimude ja liitlasvalitsustega. 15.08.1944. NARA, Rg 331, Entry 6, box 29.

⁵⁰ UNRRA erakorraline komisjon seoses "Resolutsiooniga nr 71" (piiratud), 12.02.1946. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 1.

⁵¹ Põgenike ja DPsid puudutav kava lisa A (salajane), Dateerimata. NARA, Rg 59, Entry 1240, box 4.

plaanitud aktsioonile⁵² ning UNRRA ei oleks üksi võimeline nii mahuka ettevõtmise ja olukorra likvideerimisega toime tulema.⁵³

Nagu juba korduvalt mainitud, oli aga repatrieerimine UNRRA jaoks olulisim eesmärk ja selle korraldamiseks tehti UNRRAs ettevalmistusi juba organisatsiooni rajamisest saadik. 1943. aasta sügisel koostati dokument, kus kirjeldati peensusteni UNRRA tegevust repatrieerimise korraldamisel.⁵⁴ Samal ajal loodi UNRRA juurde eraldi alaline repatrieerimise komitee (ingl *Standing Committee on Repatriation*).⁵⁵ 1944. aasta 22. mail saadeti UNRRA Londoni kontorist Euroopa riikide valitsustele üks küsimustik. Selles pidi iga konkreetne riik teatama, kas ta soovib pärast seda, kui SHAEF on tema territooriumi vabastanud, et UNRRA hakkaks seal lahendama maapagulaste probleeme ning et UNRRA otsiks koostöös SHAEFiga tema kodanikke vaenlase territooriumilt.⁵⁶ Seni ei ole õnnestunud leida ühtegi vastust sellele küsimustikule, ent UNRRA selline samm viitab nende suurele huvile saavutada repatrieerimisõigus.

Vaatamata sellele, et 1945. aasta alguseks olid luhtunud kõik UNRRA katsed saada endale pagulaste kodumaale saatmise õigus, ei lepitud veel olukorraga. 1945. aasta veebruaris, pärast Jalta kokkulepete allkirjastamist, loodi UNRRA juurde DPde osakond, mille ülesandeks sai maapagulastega tegelemine, sh nende repatrieerimine, Saksamaal ja Austrias.⁵⁷ Kuigi UNRRA esindajad ei lootnud suhete paranemist SHAEFiga⁵⁸ ning nende ühises koostöölepingus seisis kirjas, et UNRRA tegutseb vaid SHAEFi patronaazi all, ei tohi iseseisvalt repatrieerimist korraldada ja et SHAEF on keelustanud sunniviisilise repatrieerimise⁵⁹, loodeti UNRRAs siiski, et SHAEF lõpetab laagrielanike kodumaale saatmise ja annab selle tegevuse üle UNRRAlle.⁶⁰

8. mail 1945 lõppes ametlikult sõjategevus Euroopas. Aprillis, vahetult enne relvakonflikti lõppemist tekkis liitlasvägedel maismaatühendus ning realselt alles siis oli võimalik ida-läänesuunalist repatrieerimist korraldama hakata. Peagi aga selgus, et kui enamike Euroopa riikide kodanikke oli võimalik kohe

⁵² Warren ja Chamberlain: Tegevuskava DPde kohtlemise kohta. 03.08.1944. NARA, Rg 59, Entry 1240, box 4.

⁵³ UNRRA DPde allkomisjon XX kohtumise eel (piiratud), 30.05.1945. NARA, Rg 59, Entry 1366, box 27.

⁵⁴ Memorandum, XVI DP komitee. 28.10.1943. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 1.

⁵⁵ Alaline repatrieerimise komitee. 27.10.1943. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 1.

⁵⁶ Ülevaade UNRRA alalisest DPde komiteest (salajane), 16.06.1944. NARA, Rg 59, Entry 1240, box 3.

⁵⁷ Ettepanek DPde osakonna tunnustamiseks, Euroopa piirkonna kontor – UNRRA (salajane). Donald R. Heath USA riigisekretärile, 22.02.1945. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 5.

⁵⁸ SHAEFi ja UNRRA läbisaamine sõltus Winanti arvates sellest, kui kiiresti suudetakse liitlaste põgenikud Saksamaalt ära viia ja kas UNRRAlle antakse ka ülesandeks mitterepatrieerivate põgenike ümberasustamine. Winanti telegramm Londonist USA riigisekretärile (salajane), 24.05.1945. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 5.

⁵⁹ 12. mail 1945 väljastas SHAEF keelu repatrieerida baltlasi sunniviisiliselt. Kool 1999: 50.

⁶⁰ Winanti telegramm Londonist USA riigisekretärile (salajane), 24.05.1945. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 5; sarnase sisuga telegramm Winantilt USA riigisekretärile, 11.06.1945. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 7.

kodumaale toimetama hakata, siis Nõukogude Liidust ja Ida-Euroopast pärit pagulaste repatrieerimisega ei olnud siiski võimalik kohe alustada, sest selleks puudusid reeglid. 17–22. mail peetud kokkusaamisel Halles lepitigi Nõukogude Liidu, Suurbritannia ja USA sõjaväeesindajate vahel kokku tehnilistes küsimustes, mis puudutasid Nõukogude Liidu, USA ja Suurbritannia kodanike ning sõjavangide repatrieerimist. Pärast Halle kokkuleppe allkirjastamist alustatigi Nõukogude Liidu, USA ja Briti tsiviilisikutest kodanike ja sõjaväelaste toimetamist kodumaale nii Nõukogude Liidu kontrolli all olevatest piirkondadest kui ka USA, Suurbritannia ja Prantsusmaa poolt vabastatud aladelt.⁶¹ Etteruttavalt olgu märgitud, et 1945. aasta sügisel lõppes ameeriklaste, inglaste ja prantslaste repatrieerimine Nõukogude Liidust.⁶²

Seoses SHAEFi likvideerimisega 15. juulil 1945. aastal⁶³ pidid kõik Saksamaad okupeerivad militaarvõimud sõlmima UNRRAGA eraldi uued koostöölepingud. Leping Briti sõjaväevõimude esindajaga allkirjastati 28. novembril 1945, USA sõjaväevõimude esindajaga 16. veebruaril 1946 ja Prantsusmaa valitsusega 18. veebruaril 1946.⁶⁴ Tegelik vastutus DP laagrite administreerimises anti UNRRAlle aga Saksamaa USA tsoonis 1. oktoobril 1945, Briti ja Prantsuse tsoonis 1945. aasta novembris.⁶⁵ SHAEFi likvideerimise ja uute kokkulepete sõlmimise vahelisel ajal kuulus kontroll laagrite üle SHAEFile.

Vastavalt UNRRA ja Briti militaarvõimude 27. novembri 1945. aasta kokkuleppele kuulusid briti militaarvõimude ülesannete hulka täielik vastutus kõigi varude eest; liikumise planeerimine ja kooskõlastamine, repatrieerimise veovahendite ettevalmistamine; turvalisuse tagamine ja seaduste järgimine. UNRRA vastutusallas olid aga Ühinenud Rahvaste rühma kuuluvate riikide kodanikest maapagulaste majutamine, sisemine juhtimine; vabatahtlike organisatsioonide töö kooskõlastamine ja DPde jälgimine laagrites; laagrite varustamine eluks vajalike tarvetega (sh tubakas, žiletid, lastele kommid jne); korraldada keskjalitusbüroo tööd.⁶⁶ Viimase ülesandeks sai Briti tsoonis kahtlaste laagrielanike lähimineviku uurimine ja väljaselgitamine, kas neil on õigus laagris elada.⁶⁷ Kahtlaseks kuulutati eelkõige isikud, kes olid teeninud vaenlase vägedes, olid osalenud või osalesid luuretegevuses või levitasid vaenulike ideid. Koostöös militaarvõimude ja kohalike valitsustega anti UNRRAlle õigus abistada repatrieerimisele määratud maapagulasi. Täpsemalt oli UNRRA ülesandeks aidata ametnikke repatrieerimisega seotud läbirääkimistel, valmistada ette kokkulep-

⁶¹ Jefferson Caffery kiri USA Moskva saatkonda (salajane), 16.05.1945. NARA, Rg 334, box 24.

⁶² Арзамаскин 2001: 30.

⁶³ Proudfoot 1957: 159–161.

⁶⁴ UNRRA aruanne keskkomitee eri komiteele seoses „Resolutsiooniga nr 71“ (piiratud), 20.03.1946. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 1.

⁶⁵ Timochenkolt SP likvideerimisest, 27.09.1945. NARA, Rg 334, box 25.

⁶⁶ UNRRA eri komisjon seoses „Resolutsiooniga nr 71“ (piiratud), 12.02.1946. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 1.

⁶⁷ Näiteks: Balti DPd Saksamaal. A.C. Todd’lt, Sõjavangide osakonnale, DP osakonnale, piirkonna juhtidele (salajane), 23.01.1946. TNA, FO 371/55974.

peid ja repatrieeritavate inimeste rühmad.⁶⁸ Hiljem täpsustati repatrieerimiskorda tingimusega, et need, kelle kodumaa piirid on sõja käigus muutunud, repatrieeritakse vastavalt nende enda soovile.⁶⁹

Uute lepingute sõlmimise kõrval võtsid USA ja Suurbritannia valitsused vastu mitu otseselt repatrieerimist puudutavat otsust. 1945. aasta novembris saatis USA riigisekretär James F. Byrnes Londonisse USA saatkonnale teate, milles andis teada, et USA valitsus toetab Suurbritannia valitsuse otsust selle kohta, et pagulastele, kes ei soovi kohe kodumaale tagasi pöörduda, tuleks anda aega järelemõtlemiseks. Samas lisati, et järelemõtlemise aja võtnud isikute eest peaks UNRRA hallataval alal hoolitsema UNRRA ja IGCRi piirkonnas IGCR.⁷⁰ Samuti vaadati USA ja Suurbritannia eestvedamisel 1945. aasta lõpus läbi Jalta konverentsil otsustatud punkt Nõukogude Liidu kodakondsuse kohta. USA ja Suurbritannia esindajad leidsid, et Nõukogude kodanike vägivaldne repatrieerimine tuleb lõpetada ja edaspidi tehakse seda üksnes nendega, kes liitusid vabatahtlikult Saksa sõjaväega.⁷¹ Nagu varem märgitud, olid Ameerika, Briti ja Prantsuse päritolu tsiviilisikud ja sõjaväelased selleks ajaks Nõukogude Liidu territooriumilt kodumaale toimetatud. Seetõttu tegid lääneliitlased läände jäänud Nõukogude kodanikest Arzamaskini hinnangul „pantvangid suures poliitikas“. Olles huvitatud sellisest kontingendist, hakkasid nad viivitama nende repatrieerimisega.⁷²

Vahetult pärast sõja lõppemist Euroopas, oli baltlaste olukord laagrites kriitiline. Pidevast hirmust sunniviisilise repatrieerimise ees ning juba toimunud kodumaale saatmise aktsioonid ajendasid Balti riikide esindajaid esitama memorandumid ja apellatsioone. 1945. aasta augustis saatsid leedulased järjekordse arupärimise USA valitsusliikmetele, et saada teada, miks toimub Saksa maal USA tsoonis leedulaste sundrepatrieerimine vaatamata 24. mail 1945 Joseph C. Grew edastatud informatsioonile, et „sunniviisiliselt ei repatrieerita isikuid, kes on lahkunud oma kodumaalt rassilistel, usulistel või poliitilistel põhjustel“, ning sõjaministeeriumi koloneli L. L. Hilli 18. mai 1945. aasta teatele, milles öeldi: „USA valitsus hoolitseb selle eest, et leedulasi ei repatrieeritaks Nõukogude Liitu, kui nad ei tunnista ennast Nõukogude kodanikeks.“⁷³

⁶⁸ UNRRA eri komisjon seoses „Resolutsiooniga nr 71“ (piiratud), 12.02.1946. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 1.

⁶⁹ Samas.

⁷⁰ Byrnes USA saatkonnale Londonis (kiire), 02.11.1945. NARA, Rg 59, M 1284, roll 60.

⁷¹ Langetatud otsust hakati USA tsoonis kohe rakendama, Suurbritannia tsoonis jätkus põgenike sunniviisiline kodumaale saatmine kuni juunini 1946 ja Prantsuse tsoonis kuni juulini 1947. Sjöberg 1991: 182.

⁷² Арзамаскин 2001: 14; 24–25; 30.

⁷³ Memorandum. USAs asuv Leedu nõukogu (Simutis, L., Laukaitis, W., Grigaitis, P., Vaidyla M.), 21.08.1945. NARA, Rg 59, Entry 150, box 4.

2.4. Pinged UNRRAs

Lisaks UNRRA pingetele IGCRi ja SHAEFi või selle ülesannete ülevõtjatega tekkisid konfliktid ka UNRRA sees. Poliitilised suhted avaldasid nii riikide kui ka üksikisiku tasandil otsest mõju UNRRA (koos)tööle. Nõukogude Liidu ja Suurbritannia vaheline läbisaamine oli kogu Teise maailmasõja vältel täis pingeid ning tegelikult ei näinud britid väljavaadet poliitiliseks koostööks venelastega.⁷⁴

Läbitöötatud arhiivimaterjalide põhjal teravanesid otsesed vastuolud brittide ja ameeriklaste vahel UNRRAs 1945. aasta kevadel.⁷⁵ Erimeelsused väljendusid mitmesugustes vormides – näiteks põhjustas lahkarmumusi tõik, et organisatsiooni loomisel ei olnud ühingu põhikirja märgitud, mis saab isikutest, kes saaks koju pöörduda, aga ei soovi seda. Britid jäid aprillis 1945. esitatud seisukoha juurde, et eelkõige poolakad, kuid ka baltlased ja teised samas olukorras olevad rahvad vaevalt soovivad kodumaale tagasi pöörduda ja tekkinud olukorrale tuleb leida kõiki osalisi rahuldav lahendus.⁷⁶ Vaatamata brittide vastuseisule sundrepatrieerimise suhtes oldi USA välisministeeriumis ning UNRRA kõrgemate ameeriklastest ametnike seas valmis Moskvaga koostöö nimel ja Jalta kokkuleppele viidates sundrepatrieerima kõiki idaeurooplasi, sh baltlasi.

Kõrvuti baltimaalaste sundrepatrieerimise teemaliste aruteludega käisid läbi-rääkimised UNRRA tegevuse laiendamiseks Taani. UNRRA kõrgemaid ameeriklastest ametnikke häiris, et britid sellele vastu seisid (artikkel 4).⁷⁷ Oli ka teisi brittide samme, mis ameeriklasi ärritada võis. Näiteks olid nad tõenäoliselt teadlikud brittide otsusest viia 1945. aasta septembris 2700 Saksa relvajõududes teeninud Eesti sõjameest Saksamaa Briti tsooni laagrist Belgiasse Uklei laagrisse.⁷⁸ Ainuüksi sellega ameeriklaste ja brittide rivaalitsemine ei piirdunud ning 1945. aasta oktoobris avaldasid USA esindajad UNRRAs pahameelt selle üle, et kõigele vaatamata ei ole USAI organisatsioonis suurimat võimu. Nende arvates oleksid kõik organisatsiooni võtmeisikud pidanud olema USAst ja kellele omakorda peaksid allunud USA sõja- ja välisministeerium, Suurbritannia välisministeerium ning liitlasvalitsused.⁷⁹ Tulevaste uurijate ülesandeks jääb

⁷⁴ Vt lähemalt Piirimäe 2009: 77; 87-88; 104–134.

⁷⁵ Telegramm Winantilt USA riigisekretärile (salajane), 03.06.1945. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 6.

⁷⁶ Valitsustevaheline Komitee sõjajärgsel Saksamaal. 12.04.1945. TNA, FO 371/51087; seisukohta korrati 1945. aasta lõpul: Sjöberg 1991: 182.

⁷⁷ SHAEFi missioon Taanis, H. Price-Williams G-5 divisionile (salajane), 30.08.1944. TNA, WO 219/2287; Taani valitsuse ja SHAEFi kirjavahetus SHAEFi operatsioonide laiendamise kohta Taanis. Nov. 1944 – mai 1945, TNA, WO 219/ 2735; SHAEF Dwight D. Eisenhower AGWARI juhib (salajane), 06.05.1945. TNA, WO 219/ 2287; Tõenäoliselt kujunes brittide vastuseis UNRRA tegevuse laiendamise osas Taani pärast koostööd UNRRAGA Balkani riikides. Vt Liitlasvägede ja UNRRA vahelised suhted. TNA, CAB 122/457.

⁷⁸ O. Kivimaa A. Koernile, 28.10.1945. BARA, Koern, A., Kartong 4; Henno Lenderi mälestused: Tagavara-rügement Uklei järve ääres. 10.02.1954. BARA, Liivola, K., Kartong 6; Ühe Briti tsoonist edasi toimetatud eesti sõduri mälestused: **Lumiste, L.** 1963. Okastraadist taras. – Eesti saatusaastad 1945–1960. I osa, 180–187.

⁷⁹ DP programm Saksamaal (salajane), 15.10.1945. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 7.

välja selgitada, kas sellise arvamuse ni võis viia äratundmine, et UNRRAl ei olnud võimalik kontrollida kõiki Briti tsooni pagulaslaagreid, sest läbitöötatud materjalide baasil võib järledada, et britid eelistasid talitada Briti tsooni Saksa-maale sattunud pagulastega oma tõekspidamiste, mitte UNRRA seisukohtade järgi.

Samas ei olnud UNRRAs ameeriklastel probleeme mitte ainult brittidega, vaid ka prantslastega. UNRRA ameeriklastest ametnike meelest käitused prantslased enesekeskselt, plaanides osutada repatrieerimisel abi senikaua, kuni nende riigi kodanikud on kodumaale naasnud.⁸⁰

Peale selle oli erimeelsusi ka UNRRA üksuste esindajate vahel. President Harry Truman ei olnud rahul UNRRA tegevusega, eelkõige just organisatsiooni hoiakuga koju mitte naasta soovivate pagulaste suhtes.⁸¹ Materjalide läbitöötamisel selgus, et ka USA sõjaväevõimude vaated erinesid UNRRA ametnike omast. USA sõjaväevõimud pooldasid pigem president Trumani välispoliitilisi suundumisi.⁸²

2.4.1. UNRRA suhted Nõukogude Liiduga

UNRRA oluline koostööpartner oli Nõukogude Liit. Nii ameeriklastele kui ka brittidele sai sõja käigus selgeks, et Ida-Euroopa läheb Nõukogude Liidu kontrolli alla, küsimus oli vaid selles, millise kuju võtab nõukogude (mõju)võim neis piirkondades.⁸³ Kui sellega oldi lepitud, et Nõukogude Liidu piiriäärsed alad jäävad Nõukogude Liidu koosseisu ja ülejäänud Ida-Euroopa langeb nõukogude mõjusfääri, siis Poola tulevikuga seonduv tekitas muret ja andis kõneainet nii sõja ajal kui ka vahetult selle järel.⁸⁴

1944. aasta lõpus, kui arutati Nõukogude Liidu tulevast koostööst UNRRAGA, leidsid britid (W. J. Hasler, H. Millar Briti sõja- ja välisministerruumist), et Nõukogude Liit on huvitatud kahest asjast:

1. vältida liiga tihedat koostööd UNRRAGA, et hoida ära UNRRA soovi laiendada oma tegevust Poola, Tšehhoslovakkiasse ja Jugoslaaviasse;
2. saada ise võimalikult palju kasu UNRRAs osalemisest.

⁸⁰ Telegramm Winantilt USA riigisekretärile (salajane), 03.06.1945. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 6.

⁸¹ Arvamus USA presidendile seoses teatud põgenike- ja DP-rühmade immigratsiooniga USAsse. Dateerimata [tõenäoliselt 1945. aasta detsember], NARA, Rg 59, M 1284, roll 68.

⁸² Näiteks kui 1946. aasta alguses hakati laagrites (UNRRA eestvedamisel) aktiivsemalt läbi viima skriinimisi ja repatrieerimisi, teatas Warren, et USA valitsus ei poolda baltlaste sunniviisilist repatrieerimist. G. Warren L. Simutisele, 01.03.1946. ERA 1622-2-56 l. 48-49; Kumer-Haukanõmm 2005.

⁸³ Nt Winant USA riigisekretärile (salajane), 03.03.1945. NARA, Rg 59, Entry 1420, box 14; Caffery USA riigisekretärile (salajane), 22.02.1945. NARA, Rg 59, Entry 1420, box 14.

⁸⁴ Nt USA huvid Euroopas seoses ameeriklaste turvalisusega (salajane), 17.07.1944. NARA, Rg 165, Entry 13, box 141; Harper 1996: 89.

Samal ajal leidsid britid, et tähtis oleks küsida venelastelt endilt, millisena nad näeksid Nõukogude Liidu rolli UNRRAs.⁸⁵ Ameeriklasest saadiku Murphy seisukoht kattus põhimõtteliselt inglaste omaga: ühelt poolt nägi ta venelaste rolli UNRRAs vaid abi saajana, mitte andjana; teisalt pidas ta Nõukogude Liitu riigiks, kes võitles vaid oma kodanike tagasisaamise eest ega lasknud UNRRAt Nõukogude Liitu ega tema huvifääri kuuluvale territooriumile tegutsema.⁸⁶

Hiljem ei näi saadik Murphy kirjas avaldatud seisukohad UNRRA ameeriklastest ametnike arusaamaga kattuvat, sest koostöö Nõukogude Liidu esindajatega muutus pagulasprobleemide lahendamisel aina aktiivsemaks. Ühene vastus, mis ikkagi ajaendas ameeriklasi intensiivselt Nõukogude Liiduga koostööd tegema, jääb hetkel vastusetu. Kas koostööd tehti vaid poliitilistel põhjustel⁸⁷ – oldi liitlased sõjas ja USA oli huvitatud Nõukogude Liidust kui liitlastest Jaapani alistamiseks (vaata lisaks artikkel 3), või kui ühtekokku võis Euroopas viibida hinnanguliselt seitse miljonit Nõukogude kodanikku (4,79 miljonit tsiviilisikut ja üle 2 miljoni endise sõjaväelase)⁸⁸, siis tõenäoliselt oldi huvitatud Nõukogude Liidu majanduslikust osalusest pagulaste elu korraldamisel, on hetkel veel selgusetu. Pagulastega seotud väljaminekud moodustavad aga vaid ühe osa majanduslikust aspektist. USA riigijuhid olid teadlikud NSVLi halvast majandusseisust, sest Nõukogude Liit palus neilt majanduslikku abi ja ameeriklased olid valmis teda isegi küsitust suurema summaga toetama.⁸⁹ Majandusliku abi pakkumine häiris aga Suurbritanniat, kellel polnud eelkõige huvi aga ka võimalusi Nõukogude Liitu toetada. Britid leidsid, et peale laenuandmise pakutakse Nõukogude Liidule suurt majanduslikku abi UNRRA projektide kaudu ja seetõttu on ka nemad – UNRRA tegevuse rahastajad – sunnitud kaudselt Nõukogude Liidu toetamises osalema.⁹⁰

Kolmandaks seoseks Nõukogude Liidu ja UNRRA vahel on laiemat kõlapinda leidnud UNRRA Ameerikast värvatud ametnike soosiv suhtumine nõukogude võimu.⁹¹ USAs valitses tol ajal heasoovlik ja koostööaldis hoiak Nõuko-

⁸⁵ Nõukogude Liidu suhtumine UNRRAsse. Dateerimata, kuid koostatud pärast 22.–27. oktoobri 1944. aasta kohtumist Montrealis, kus seda teemat arutati. TNA, FO 371/41197; Märkused (sõja- ja välisministeeriumi ametnike mõttevahetus), 04–06.12.1944. TNA, FO 371/41197.

⁸⁶ Kiri saadik Murphylt (UNRRA võimalused: artikkel Economist), 26.12.1944. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 7.

⁸⁷ Nõukogude Liidu suhtumine UNRRAsse. Dateerimata, kuid koostatud pärast 22.–27. oktoobri 1944. aasta kohtumist Montrealis, kus seda teemat arutati. TNA FO 371/41197.

⁸⁸ Nõukogude Liidu esindajad ei soovinud oma kodanike hulka nii suurena näidata. Nad rääkisid ligi 4–4,2 miljonist repatrieerimist ootavast Nõukogude kodanikust. Goeken-Haidl 2007: 20; 37–41, 75.

⁸⁹ USA asevälisminister USA välisministrile, 20.01.1945. NARA, Rg 43, Entry 301, box 2.

⁹⁰ Nõukogude Liidu suhtumine UNRRAsse. Dateerimata, kuid tehtud pärast Montreali kohtumist, kus seda teemat arutati. TNA, FO 371/41197.

⁹¹ Enamik UNRRA personalist, mille komplekteerimine osutus spetsialistide nappuse tõttu raskeks, saabus Ameerikast ja Suurbritanniast. Proudfoot 1957: 105. UNRRA ametnikele on ette heidetud korrupsiooni, pagulastele mõeldud toidu- ja muude esemetega hangeldamist, laagrielanike julma kohtlemist ja liigset koostööd Nõukogude Liidu esindajatega. Pögenike

gude Liidu suhtes, mis ei olnud seotud vaid konkreetsete ametnike vaadetega. Oma rolli mängis ka tolleaegse USA presidendi (st Roosevelti) ja välisministeeriumi Moskva-meelsus.

2.5. 1946. aasta kevad ja muutused UNRRA tegevuses

12. veebruaril 1946. aastal peeti UNRRA keskkomitee ja erikomitee kohtumine, kus anti ülevaade 1945. aastal toimunud ja arutati seda. Kokkusaamisel valmis „Resolutsioon nr 71“, mis sisaldas tagasivaadet seni tehtule ja seadis lähituleviku eesmärgid. Resolutsiooni järgi vastutas UNRRA Saksamaal, Austrias ja Itaalias viibinud ja registreeritud maapagulaste eest, ent kogu tegevus oli militaarvõimude kontrolli all vastavalt 1944. aasta novembris sõlmitud kokkulepele. Resolutsioonis vaadeldi viie kuu sündmusi pärast 1945. aasta 8. maid. Leiti, et selle aja jooksul tegeleti aktiivselt maapagulaste repatrieerimisega ja see jätkus vähemal määral ka 1945. aasta viimases kvartalis. Kodumaale saatmist aeglustavate põhjustena nimetati esiteks erinevat olukorda Saksamaal, Austrias ja Itaalias. Kui Saksamaal puudus sõjajärgsel ajal valitsus ja sealset elu korraldasid sõjaväevõimud, siis Austrias hakkasid kohalikud militaarvõimudelt võimu järk-järgult üle võtma. Itaalia kohta teatati: „seal kuulub peamine kontroll juba Itaalia valitsusele ja militaarvõimude roll aina väheneb“.⁹² Kokkuvõtvalt tõdetigi, et repatrieerimise edukus sõltus konkreetse riigi, UNRRA ja sõjaväevõimude vahelistest kokkulepetest. Teiseks tagasihoidlike repatrieerimistulemuste põhjuseks peeti sügisel halvenenud ilmaolusid, mis takistasid inimeste vedu ja kodumaale toimetamist.⁹³

Peale nende kahe põhjuse on „Resolutsioonis nr 71“ veel üks oluline ja käsitletava temaga seonduv märge maapagulaste repatrieerimise kohta: „Laagrielanikest moodustavad eraldi kategooriad need, kes ei soovi praegu repatrieeruda ja kelle kodumaa territoriaalses halduses on toimunud sõja ajal muutusi. Mõlema rühma isikud repatrieeruvad kui nad seda soovivad.“⁹⁴

1946. aasta märtsis täiendati resolutsiooni ja sellele lisati järgmine klausel: „Need, kelle kodu või viimase elukohaga on sõja tõttu toimunud mingid muutu-

Kaitsekomiteelt D. Thompsonilt ja David Martinilt PCIRO esimehele A. Altameyerile, 16.04.1947. ERA 1622-2-44, l. 96–97; **Kaasik, E.** Meie sõjameeste vintsutusi. – Võitleja. 1950 nr 1; **Bakis, E.** Oleme diipiid. – Meie Tee, aprill 1950. 71. Nationaltidendes kirjutati: „UNRRA on vihnavari, mis varjab nii Vene agente kui ka kuritegelikke elemente, kes tegelevad sala- ja narkootiliste ainete kaubitsemisega. Väidetakse, et UNRRAt kasutatakse NKVD agentide varjamiseks ja et selles organisatsioonis teenib kuritegelik element miljoneid“. London. 10.08.1946. BARA A. Koerni arhiiv, kartong 30.

⁹² Aruanne: UNRRA nõukogu keskkomitee „Resolutsioon nr 71“ eri komisjonile (piiratud), 12.02.1946. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 1.

⁹³ Samas.

⁹⁴ Aruanne: UNRRA nõukogu keskkomitee „Resolutsioon nr 71“ eri komisjonile (piiratud), 12.02.1946. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 1.

sed, otsustavad ise, kuhu nad tahavad tagasi pöörduda. Nende repatrieerimine toimub konkreetse [vastuvõtva] riigi valitsuse loal.”⁹⁵

Suuremad muutused organisatsioonis leidsid aset 1946. aasta märtsis, mil UNRRA uueks peadirektoriks määrati endine New Yorgi linnapea Fiorenzo LaGuardia. See, kas senine juht Herbert H. Lehman astus oma kohalt ise tagasi või tuli tal seda teha, ei ole senini selge. On alust arvata, et Lehmani üheks lahkumispõhjuseks olid kesiseks jäänud repatrieerimistulemused. Teiseks ajendiks võis saada toidukriis pagulaste laagrites. Nimelt vähendati toiduainete nappuse tõttu järsult nii Briti kui ka USA tsooni laagrite toidunorme. Kui seni oli Briti tsooni päevanorm 2000-kalorilise energiasisaldusega toit, siis uute normide kohaselt langes tavatarbija toiduainete energiaväärtus ajutiselt 1014 (arhiiviallikate kohaselt 1550⁹⁶) kalorini päevas. Toidunorme vähendati ka USA tsoonis, kuid mitte nii suurel määral.⁹⁷ Mis põhjustel erines Briti ja USA tsoonis toidunormide energeetiline väärtus, kas see oli seotud kuidagi kahe riigi vahel valitsenud (poliitiliste)suhetega, on teadmata, ent see väärrib tulevikus lähemat uurimist.

Üldine toiduainete nappus oli tingitud valitsenud sõjajärgsest raskest olukorrast nii Saksamaal kui ka Austrias ning see tekkis tegelikult juba enne sõja lõppu. 1945. aasta märtsis märgiti: „Kas UNRRA peaks lõpetama söögi andmise nendele maapagulastele, kes ei soovi kodumaale naasta? UNRRA juhtkonnale oleks selline lahendus meeltemööda. Peadirektor Lehman ei soovitanud seda teemat aga poliitilistel põhjustel avalikult arutada”⁹⁸ ja lükkas normide vähendamist edasi. Peagi sai kasin toidukogus siiski üheks repatrieerimise propagandavahendiks.

Uue peadirektori eestvedamisel võeti kohe 1946. aasta varakevadel vastu uus resolutsioon maapagulaste kohta. Repatrieerimise eeskirjades öeldi:

1. Tuleb alustada laiaulatuslikku propagandat DPde repatrieerimiseks. Selleks tuleb nende kodumaalt muretseda selgituskirjandust, samuti tuleb luua kodumaa sideohvitseridele laagritesse vaba juurdepääs, et neil oleks rahvaga võimalik otseühendusse astuda;
2. Kuna ollakse teadlikud, et põgenikud ei taha koju minna seal valitseva halva olukorra tõttu, tuleb põgenike seas rangelt ära keelata igasugune propaganda repatrieerimise vastu. Keelust üleastujad tuleb laagrist eemaldada ja karistada DP staatuse äravõtmisega;
3. DP laagrites tuleb luua olukord, mis sunnib repatrieeruma:
 - A. Laagri elanikke tuleb korduvalt skriinida;
 - B. Laagreid tuleb pidevalt ümber paigutada, et inimesed ei saaks kusagil juurduda;

⁹⁵ Lisa C. Haldusjuhised ja reeglid seoses „Resolutsiooniga nr 71“ (piiratud), 18.03.1946. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 2.

⁹⁶ UNRRA peadirektorilt keskkomiteele (piiratud), 18.12.1946. TNA, FO 371/666.

⁹⁷ Kool 1999: 442-443.

⁹⁸ IGCRi direktorilt Emersonilt USA saadikule Winantile, 21.03.1945. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 7.

- C. Haridus ja kultuurielu tuleb lõpetada. Kõik ajalehed, mis pole kodumaise päritoluga, tuleb ära keelata;
 - D. Varustuse andmisel tuleb olla äärmiselt tagasihoidlik. Süüa anda ainult nii palju, kui hinge seeshoidmiseks vajalik;
4. Kodumaale siirdujaid tuleb kõigiti soodustada aidata toidu ja lisavarustuse andmisega.⁹⁹

Sama aasta kevadel, õige pea pärast uute eeskirjade vastuvõtmist alustati repatrieerimist soodustava olukorra loomist. Selleks tehti laagrielu võimalikult ebamugavaks ja kehtestati uued eeskirjades mainitud kitsendused. Alustati laialatusliku skriinimisega, pagulaste repatrieerimisega, mille eesmärk oli abi mittevajavate isikute ja kurjategijate eemaldamine laagrist.¹⁰⁰ Tagaotsitavate kurjategijate hulka kuulusid Saksa sõjaväes teeninud, samuti arvati abi mittevajajate hulka Nõukogude Liidu äranägemise järgi kõik Nõukogude kodanikud. Mõlemad punktid puudutasid otseselt baltlastest laagrielanikke: neid oli teeninud Saksa sõjaväes ja baltlastel oli küsitav kodakondsus. Samal ajal kui rakendusid uued eeskirjad, avati laagrites sissepääs Nõukogude Liidu esindajatele.

2.5.1. Skriinimine

Skriinimine ehk sõelumine kujutas endast laagrisse registreeritud isikute sobivuse kontrollimist. Selle käigus küsiti inimeselt isiklikke ja tema minevikku (sh poliitilisi vaateid, parteilist kuuluvust, sõjaeelsest tegevust jm) puudutavaid küsimusi ning saadeti ta tervisekontrolli. Kontrolli käigus pidi selguma, kas inimesel on õigus laagrisse jääda või mitte. Skriinimismeeskonda kuulusid Kooli andmetel USA tsoonis kaks sõjaväelast ja üks UNRRA esindaja, Briti tsoonis üks sõjaväevalitsuse ja kaks UNRRA esindajat, Prantsuse tsoonis skriinis ainult UNRRA.¹⁰¹ Kontrolli põhjalikkus sõltus tsoonist ja ajahetkest. Kuna UNRRA tegutses sõjaväevõimude patronaazi all, ei oleks skriinimist teoreetiliselt tohtinud ilma sõjaväevõimude osaluseta korraldada. Huvitav tõik on veel see, et Taanis tehti skriinimist vaid kahel korral, laagrisse registreerumisel ja hiljem kui IRO tegevus laiendati Taani liitlaspõgenike laagritele. Saksamaal kontrolliti laagrielanike n-õ sobivust mis tahes ajal, erineva põhjalikkusega ja korduvalt, eriti intensiivselt pärast 1946. aasta kevadise „Resolutsioon nr 71“ vastuvõtmist.

Ferdinand Kooli raamatu järgi ei toimunud skriinimisi 1945. aasta kevadest 1946. aasta kevadeni suures ulatuses.¹⁰² H. Lehman ei pooldanud vägivalla kasutamist pagulasprobleemide lahendamisel. Peale Lehmani sõltus skriinimine

⁹⁹ Välis-eestlase kalender 1965. Vaba Eesti Sõna. New York: Nordic Press, 1964, 114–115.

¹⁰⁰ Telegramm W. Averell Harrimanilt (salajane), 25.07.1946. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 6. „UNRRA skriinimisel oli vaid poliitiline iha, sundida põgenikke repatrieeruma, sealjuures UNRRA ei arvestanud Sõjaväevalitsuse poolt läbiviidud skriinimistega ...” Kool 1999: 614–615.

¹⁰¹ Kool 1999: 597; 611–613.

¹⁰² 1946. aasta algusest kevadeni oli laagrielanike sõelumine kaootiline, ajutise iseloomuga, kohaliku algatusega. Kool 1999: 592–593.

ja repatrieerimine aga Euroopas viibinud DPde ja põgenike operatsioonide peadirektorist. Selleks oli britt Frederick Morgan, kes oli samuti pagulaste vägi-valdse kodumaale saatmise vastu. Nende kahe mehe tegevuse tõttu võiski mitte-soovijatest kodumaale saadetute hulk jääda 1945. aastal ja 1946. aasta alguses tagasihoidlikuks.

Läbiviidud skriinimiste arv kasvas pärast seda kui 1946. aasta märtsis asus UNRRA etteotsa Fiorello LaGuardia. USA tsoonist pärinevate teadete põhjal alustati laagrites skriinimispropagandat, et leida kõigist pagulasrühmadest (v.a sundküüditatud, juudid, jälitatud) arvatavad sõjaroimarid.¹⁰³ Alates 1946. aasta kevadest kuni UNRRA tegutsemise lõpuni saagenud skriinimistel oli mitu põhjust. Kui võtta arvesse 1946. aasta varakevadel kehtima hakanud uut resolutsiooni ja seniste skriinimiste korraldust ning võrrelda neid Taanis tehtud sobivuse kontrollimisega (artikkel 4), võib otseseks muutuste põhjuseks pidada asjaolu, et UNRRAlle ei antud repatrieerimisõigust.

Vaatamata kehtinud lepingutele võib läbitöötatud materjalidest järeldada, et 1946. aasta kevadel oli USA tsoonis skriinijaks UNRRA,¹⁰⁴ sest miks muidu olid Ameerika sõjaväevõimud sunnitud 10. mail 1946. aastal tegema otsuse lõpetada USA tsoonis skriinimised?¹⁰⁵ Sellest hoolimata jätkas UNRRA sobivuse kontrollimist, öeldes, et neid toiminguid teostasid sõjaväevõimud.¹⁰⁶ Teateid UNRRA omaalgatuslikust skriinimisest on ka Saksamaa Briti tsoonist, tõenäoliselt sõjaväevõimude ja UNRRA ühiselt hallatavatest laagritest. Skriinimise vastu protestisid Briti sõjaväevõimud, leides: „Skriinimine on sõjaväevõimude tegevus ja nende vastutusel ning on täiesti lubamatu, et UNRRA teeb midagi sellist.”¹⁰⁷

2.5.2. Repatrieerimise uuendused

Nagu varem mainitud, võeti 1946. aasta varakevadel vastu uus maapagulasi puudutav resolutsioon ning edukamaks repatrieerimiseks võeti kasutusele peale skriinimiste teisigi dokumendis nimetatud meetmeid. Üheks hõlpsamaks ja vä-

¹⁰³ Vt selle kohta Kool 1999: 592; **Kõks, J.** 1966. Eesti sõjameeste jälitamisest DP-laagris. – Eesti saatusaastad 1945–1960. IV osa, 68–78.

¹⁰⁴ Küsimus, kes tegelikult konkreetsetes laagrites skriinimist korraldas, saab selgeks alles UNRRA ja sõjaväevõimude arhiiviallikaid uurides. Näiteks Salomon väidab, et juba alates 1945. aasta augustist hakkas UNRRA iseseisvalt skriinima. Salomon 1991: 51, 58. Kooli järgi ei andnud sõjaväevalitsus USA tsoonis UNRRAlle õigust põgenikke laagrist eemaldada. Vt ka UNRRA ja USA tsooni sõjaväevalitsuse kohustusi. Kool 1999: 553–554.

²⁰⁶ Aleksander Warma Johannes Kaivule, 06.12.1946. ERA 1608-2-88, l. 127–128. „Meeldetuletuseks, et ametliku seisukoha järgi USA tsoonis läbi viidud skriinimised puudutasid vaid neid isikuid/DPSid, kes on sõjakurjategijad, kvisingid, äraandjad või sakslas-tega koostööd teinud või need, kes sisenesisid USA tsooni ilma USA sõjaväevõimude loata pärast 1. augustit 1945. Teisi isikuid skriinimised ei puuduta.” Achesonilt senaator Vandenbergile, 01.03.1947. HI, Latviešu Centrālā Komiteja [edaspidi LKK], box 114; Kool 1999: 594.

¹⁰⁶ Fiorello LaGuardia Jurgelale, 30.09.1946. ERA 1622-2-36, l. 61.

¹⁰⁷ Lisa B. III osa. Skriinimine ning kollaboristide ja teiste mitesobivate isikute eemaldamine laagrist (piiratud), 01.06.1946. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 2.

hest ettevalmistust vajavaks ettevõtmiseks sai toidunormide vähendamine laagrites.¹⁰⁸ Samal ajal ja antud aktsiooni raames riputati laagritesse üles näiteks reklaame, millel kujutati sööki.

Teiseks muudeti kõigis pagulaslaagrites kättesaadavaks kodumaise päritoluga päeva- ja nädalalehed, ajakirjad, DPdele mõeldud lendlehed, loodi lugemisnurgad, valjuhäälditest lasti raadiosaateid¹⁰⁹ ja alustati filmide näitamiseega. Saksamaa DP ja vangilaagrites viibivate Nõukogude inimeste jaoks oli 1946. aasta 1. märtsiks vene keeles välja antud juba 19 brošüüri, mille üldtiraaž oli kokku 1,1 miljonit eksemplari. Peale vene keele ilmusid brošüürid ka ukraina, valgevene, leedu, läti ja eesti keeles.¹¹⁰ Venelastel lubati laagrites levitada propagandistlikku kirjandust. „Lääne võimud lausa soodustasid seda, sest 1946. aasta esimesel poolel loeti kommunistlike lehtede mittelevitamist kuriteoks.”¹¹¹ Kooli raamatus jääb küll ebaselgeks, mida autor täpselt kuriteo all silmas pidas, ent tõenäoliselt repatrieerimispropaganda levitamist ei takistatud.

Kodumaale tagasi pöörduma innustavatele sammudele ei järgnenud siiski oodatud tulemust ja naasjate arvukus ei kasvanud, sest laagrielanikel puudus usk Nõukogude Liidu kohta käivasse propagandasse. Seejärel plaanis NKVD moodustada pagulastest viieliikmelised komiteed, kes läheksid kodumaale vaatama, kui õitsvaks on see pärast sõda muutunud. Pärast kodumaalkäiku pidid nad tulema tagasi laagritesse ja rääkima laagrikaaslastele, kui hea ja ilus elu kõiki kodumaal ootab. Teadaolevatel andmetel ühtegi sellist komiteed või rühma eestlastest ei moodustatud ja aktsioon eestlaste kontekstis luhtus.

Viimase võimalusena loodeti soodustada tagasipöördumist kodunt saabuvate kirjadega. Nii otsustati tõhustada välismaal elavate pagulaste kirjavahetust kodumaaga. Seejuures aga ei arvestatud, et vaid üksikud kirjad annavad ülevaate kodumaal valitsevast poliitilisest olukorrast, sest enamasti kirjutati vaid lähedastest. Kirjad, mis kajastasid kodust elu soovimatul viisil, ei jõudnud adreessadini.¹¹²

Paralleelselt erinevate repatrieerimise ettevalmistustöödega alustas UNRRA peadirektor ringsõitu Euroopa riikidesse, et kohtuda erinevate riikide valitsusjuhtidega ja pidada nendega läbirääkimisi Saksamaal ja Austrias laagrites viibivate elanike vastuvõtu teemal. Muu hulgas käis LaGuardia ka Moskvast, kus ta kohtus Staliniga, et rääkida maapagulaste vastuvõtmist Nõukogude Liitu. Läbirääkimised olid edukad, sest Nõukogude Liit näitas valmisolekut võtta vastu kõik Saksamaa ja Austria laagrites olevad DPd.¹¹³

¹⁰⁸ Kool 1999: 210, 403.

¹⁰⁹ Alates 1945. aasta septembrist hakkas Tallinna ringhääling edastama igal õhtul saadet „Kodumaa kutsub”. Kodumaa kutsub... Keda uskuda, keda mitte? – Oma Maa nr 1, mai 1946, 21. Saksamaal kuulati seda juhuslikult, sest põgenikel oli vähe raadioid. Lisaks asusid Müncheni ja Tallinna raadiolaineala väga lähestikku ning Müncheni saated summutasid peaaegu alati Tallinna omad ära.

¹¹⁰ Земсков 1990: 28.

¹¹¹ Kool 1999: 476.

¹¹² Kool 1999: 499–505.

¹¹³ Kool 1999: 586–588.

2.6. Vastuolud ja uued suunad 1946. aasta suvel

25. juulil 1946 toimus UNRRA nõukogu 13. kohtumine, seekord Nõukogude Liidu esindajate juhtimisel. Kokkusaamisel valitsenud üldine õhkkond oli elektrit täis. Averell Harrimani hinnangul mõjutas pagulasprobleemide lahendamist üha enam ka UNRRA politiseeritus ning maailmas aset leidnud poliitiliste sündmuste ja külma sõja mõju.¹¹⁴

Ida-Euroopa (Nõukogude Liidu, sh Ukraina, Valgevene; Poola ja Jugoslaavia) esindajad kritiseerisid Briti ja USA sõjaväevõimude tegevust repatrieerimise ja skriinimise tagasihoidlike tulemuste pärast, süüdistades neid ebakompetentsuses, fašistliku propaganda levitamises, samuti konkreetset poolakate ebapiisavaks jäänud repatrieerimises¹¹⁵. Nõukogude Liidu esindajad avaldasid kartust, et põgenike ja maapagulaste seas on jätkuvalt salaorganisatsioonid, ja leidsid, et seetõttu tuleb skriinimist jätkata, sealjuures tuleb erilise tähelepanu alla võtta ukrainlased ja baltlased.¹¹⁶

Erinevalt NSVLi esindajatest nägi LaGuardia kehvade repatrieerimis- ja skriinimistulemuste taga peamiselt kindral Morganit, kes ei olnud jätkuvalt nõus pagulasi vägivaldselt repatrieerima. Kuid kesises arvulises näitajas väljendunud probleemi tegelik põhjus oli palju sügavam. LaGuardia ja kindral Morgani vahel oli tõenäoliselt palju suurem poliitiline konflikt – Iisraeli riigi loomine ja Suurbritannia vastuseis sellele.¹¹⁷

1946. aasta juulikuine kokkusaamine lõppes Nõukogude Liidu esindajate tungiva nõudmisega peagi uuesti kokku saada, et jätkata aktuaalsete probleemide arutamist.¹¹⁸

Juulikohtumise järel keelasid britid Poola-Londoni valitsuse liikmete sissepääsu laagritesse, lisaks saadeti laiali Poola Punane Rist. Juba enne, 1946. aasta veebruari lõpus ja märtsis olid Briti tsoonis likvideeritud baltlaste Punase Risti üksused, keelustatud rahvuslike komiteede, esinduste, rahvuskultuuriliste klubide, skautide tegevus, suletud pagulaste ajalehed, allutatud pagulaskoolid Saksa kontrollile jne.¹¹⁹ Britid keelustasid rahvusliku tegevuse ja organisatsioonide töö samal ajal ka Taanis.

1946. aasta augusti alguses toimus Genfis uus UNRRA kokkusaamine. Nii nagu juulis, valitses ka nüüd kriitiline õhkkond. Anti teada DP laagritesse saabuvatest uutest põgenikest, mis pidi olema eelkõige seoses inimeste liikumisega

¹¹⁴ Harrimani telegramm USA välisministeeriumile (Clayton, Warrne, Dort) (salajane), 25.07.1946. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 6.

¹¹⁵ Samas. Poolakate repatrieerimises süüdistati otseselt Londoni-Poola valitsust, kes tegelevat repatrieerimise antipropagandaga.

¹¹⁶ Samas.

¹¹⁷ Iisraeli riigi loomisega väheneks inglaste mõjuvõim Lähis-Idas ja Vahemerel. Vt Kool 1999: 582–589.

¹¹⁸ Harrimani telegramm USA välisministeeriumile (Clayton, Warrne, Dort) (salajane), 25.07.1946. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 6.

¹¹⁹ M. S. Stewartilt endistele Balti Komiteede juhtidele J. Kitzbergile, K. Faustasile, J. Miezisile. 31.05.1946. HI, LKK, box 115; Kool 1999: 403; **Rink, E.** 1966. Keskesinduse sammud põgenike heaoluks Saksamaal. – Eesti saatusaastad 1945–1960. IV osa, 39.

töölaagritest, kus väidetavalt polnud kõiki alguses registreeritud.¹²⁰ Tegelikult ei pruukinud probleem olla vaid töölaagritest maapagulaslaagrisse siirdumises, sest ka väljaspool laagreid, tsooniti küll erinevalt, elas seni teadmata hulk võõramaalasi, kes nüüd pidid olude sunnil siiski laagrisse minema. Arhiivandmete kohaselt elas mõnel juhul väljaspool laagreid pagulasi hinnanguliselt vähemalt sama palju, kui mitte isegi mitmeid kordi rohkem.¹²¹

Pikemas plaanis sai Genfi kokkusaamise üheks olulisimaks punktiks arutelu IRO loomise üle.¹²² IRO eesmärgiks märgiti mitterepatrieeruvate pagulaste ümberasustamine. LaGuardia nõustus Suurbritannia esindajate kriitikaga, et seda laadi organisatsiooni ei olnud suudetud selle ajani luua. Seda, miks UNRRA ei olnud varem DPde ümberasustamisega tegelenud, põhjendas ta majanduslike probleemidega.¹²³ Idabloki riigid eesotsas Nõukogude Liiduga seisid aga UNRRA likvideerimise vastu, kuid 17. augustil esitatud Genfi kokkusaamise kokkuvõttes seisabki siiski kirjas vajadus moodustada IRO, mille ülesandeks saab laagris elavate maapagulaste ümberasustamine.¹²⁴

Genfi kokkusaamisel korraldi üle ka kriitika, mis puudutas Briti ja USA sõjaväevõimude tagasihoidlikku rolli mahukates repatrieerimisoperatsioonides. Samas teatas LaGuardia, et kuigi luuakse uus ümberasustamisele keskenduv organisatsioon, tuleb aasta teisel poolel järjekordne repatrieerimislaine. Poola, Jugoslaavia ja Nõukogude Liit olid nendest aktsioonidest väga huvitatud. Muu hulgas anti Genfis ülevaade kavandatavast poolakate repatrieerimise aktsioonist „Carrot“ („Porgand“). (Aktsiooni kohta lähemalt alapeatükis 2.7.1). LaGuardial pidas juba Genfi kokkusaamise eel USA, Suurbritannia ja Prantsuse valitsustega läbirääkimisi, et saada planeeritava repatrieerimise kohta heakskiit. Lisaks pidid olema ka nõus iga tsooni sõjaväevõimude või sõjavägede juhid. Kuna plaanitud aktsioonid ei hõlmanud kõiki laagrielanikke, anti kokkusaamisel teada konkreetsetest riikidest, kes on valmis laagrielanikke oma riiki vastu võtma ja kui suur on vastuvõetavate inimeste hulk.¹²⁵

UNRRA tegevuse kontekstis ehk veelgi olulisemad sündmused toimusid aga Genfist väljaspool. Nimelt tulistas Jugoslaavia samal ajal alla kaks USA lennukit,

¹²⁰ Raport operatsioonist, mis toimus „Resolutsiooni nr 92” kohaselt (piiratud), 08.08.1946. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 2.

¹²¹ Nt „Inglaste andmetel viibib Austrias Briti tsooni laagris eestlasi 63, väljaspool laagrit on aga 61 eestlast”. Liitlaste komisjon Viinist (Briti esindus) kontrollkomisjonile Saksamaal ja Austrias. 31.12.1946. TNA, FO 371/66653; liitlaste komisjon Viinist (Briti esindus) kontrollkomisjonile Saksamaal ja Austrias. 06.01.1947. TNA, FO 371/66653.

¹²² 1946. aasta augusti memod kokkusaamise kohta. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 2.

¹²³ UNRRA V nõukogu istung. 13.08.1946. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 2.

¹²⁴ Resolutsioon, mis on seotud DP-operatsioonidega. 17.08.1946. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 3; V nõukogu, dokument 200. 17.08.1946. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 3.

¹²⁵ UNRRA V nõukogu session. 13.08.1946. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 2; V nõukogu, dokument 114. 13.08.1946. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 3.

mis olid sisenenud Jugoslaavia õhuruumi.¹²⁶ Juhtunu ja äsjane visiit Austriasse panid LaGuardia muutma oma suhtumist Nõukogude Liitu kui partnerisse.¹²⁷

Samal ajal esines teisi märke, mis viitasid lääne ja ida vahelise konflikti ülekandumisele pagulasteemasse. Näiteks ajavahemikul 1946. aasta juulist 1947. aastani loodi USA tsoonis 22 Balti kompaniid, mis jaotati rahvuse alusel Eesti, Läti ja Leedu üksusteks.¹²⁸ Pakkumine liituda Balti vahi- ja töökompaniiga (ingl Baltic Guard) andis endistele sõjavangidele lootuse saada tagasi kaotatud inimõigused¹²⁹, ent sellest isegi olulisemaks sai seik, et USA sõjaväevõimude alluvusse kuuludes tekkis endistel Saksa relvajõududes teeninutel mingigi kindlustunne tuleviku ees. Kokku formeeriti eestlastest neli vahikompaniid (nr 4221, 4027, 4228 ja 4229) ning viis töökompaniid (nr 7127, 8090, 8745, 8747 ja 8716), ja nendes võis kokkuvõttes osaleda ligikaudu 5000 meest.¹³⁰

2.7. UNRRA tegevus 1946. aasta teisel poolel

Pärast augustikuist kokkusaamist jätkati repatrieerimise tugitegevust, nagu 1946. aasta esimesel poolel plaanitud. Kuid enne kavandatud tegevuse elluviimist vabastati oma kohalt kindral Morgan, seni aktiivselt sundrepatrieerimisele vastu seisnud isik. Sellega kaasnes Suurbritannia positsiooni nõrgenemine UNRRAs.¹³¹ Tooniandvateks riikideks jäid USA ja tema kõrvale tõusnud Nõukogude Liit, kes üritas saavutada aina tähtsamat rolli.¹³²

1946. aasta sügisel jätkasid Nõukogude Liidu esindajad baltlaste laagrite külastamist. Omapärane juhtum toimus oktoobris Briti tsoonis Blombergi baltlaste laagris. Nõukogude Liidu ohvitser läks koos kahe kaaslasega laagrisse, et rääkida baltlastest laagrielanikele kodumaa õitsengust ja pakkuda võimalust koju naasta. Baltlased olid selle teabe (propaganda) suhtes negatiivselt meelestatud, nagu tavaliselt. Kui aga Nõukogude Liidu esindajad laagrist lahkuma hakkasid, visati nende autot kividega ja veel laagri territooriumil plahvatas auto vahetus läheduses käsigranaat. Nõukogude Liit süüdistas toimunus kohe baltlastest laagrielanikke. Briti sõjaväevõimud hakkasid asja uurima ning pika ja põhjaliku töö järel selgus, et granaati ei visanud ükski laagrielanik, vaid tegu oli Nõukogude Liidu esindajate oskuslikult korraldatud provokatsiooniga.¹³³

¹²⁶ Kool 1999: 568.

¹²⁷ Kool 1999: 568–570.

¹²⁸ Madise, J. 1966. Vahi- ja töökompaniid. – Eesti saatusaastad 1945–1960. IV osa, 86–100; Luts, K. 2006. Eesti sõdur võõras maailmas: Eestlased USA armees 1946–1991. Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut. Lõputöö, 12 [edaspidi Luts 2006].

¹²⁹ Madise, J. 1966. Veel sõjameeste saatusest. – Eesti saatusaastad 1945–1960. IV osa, 82.

¹³⁰ Luts 2006: 12.

¹³¹ Kool 1999: 574–576.

¹³² Põgenike Kaitsekomiteelt Thomson, D. ja Martin D. Altmeyerile (IRO esimees), 16.04.1947. ERA 1622-2-44 l. 96–97; Kool 1999: 548.

¹³³ Sündmust ennast ning selle uurimist puudutanud dokumendid. Oktoober 1946–1947. TNA, FO 1052/385.

1946. aasta novembris pidi UNRRA vähendama baltlaste repatrieerimise survet, ent laagritest eemaldati repatrieerimise vastased, et nad ei saaks avaldada laagrikaaslastele mingitki mõju, ehkki samas kirjas seisis: „Baltlasi ei sunnita otseselt USA tsoonist lahkuma nüüd ega tulevikus.”¹³⁴ 1946. aasta lõpust esineb aga just USA tsoonist teateid baltlaste ebainimlikust skriinimisest¹³⁵, mis omakorda viitab ühtse seisukoha puudumisele organisatsioonis töötanud ameeriklaste seas.

2.7.1. Operatsioon „Porgand”

Nagu eelpool mainitud, alustati vanade projektide kõrval uusi repatrieerimisaktioone. 1946. aasta oktoobrist detsembrini korraldati Saksamaa USA ja Briti tsoonides diipiide operatsioon „Carrot” („Porgand”), mille eesmärk oli intensiivistada laagrites elanud poolakate repatrieerimist. Selleks plaanis UNRRA juhtkond anda igale koju tagasipöördujale kaasa 90-päevase proviandi, et maapagulastel tekiks tunne, nagu mõtleks keegi nende tulevikule. USA oli ettepanekuga nõus, inglased aga arvasid, et ükski pagulane ei jäta kodumaale tagasi pöördumata majanduslikel põhjustel, vaid pigem poliitilistel ajenditel. Lõpuks aga nõustusid ka inglased proviandiga, ent vaid 60 päevaks. Operatsioon ei piirunud üksnes toidu kaasaandmisega. Kooli- ja kirikuõpetajad pidid laagrielanikele rääkima, kui vajalik oleks kodumaale naasmine. Laagrites näidati poolakeelseid filme, mängis poola muusika, levitati Poola ajalehti ja pilte Poolast. Operatsiooni tulemusena repatrieeriti kodumaale 124 900 poolakat, neist umbes 95 000 Saksamaalt. Kokkuvõttes loeti operatsiooni edukaks.¹³⁶

2.8. UNRRA tegevus 1947. aastal

1947. aasta alguses plaaniti operatsiooni „Porgand” sarnast kava rakendada ka laagris viibivate baltlaste ja ukrainlaste suhtes, ent plaan ei teostunud. Aktsiooni ärajäämist võisid mõjutada mitmed tegurid. Esiteks pöördusid Nõukogude Liidu ja USA sõbralikud suhted konfliktiks; teiseks saadeti laagrites viibivad oskustöölised Suurbritanniasse, Briti kolooniatesse ja Lõuna-Ameerika riikidesse, sest selles nähti võimalust elavdada mainitud riikide majandustegevust; kolmandaks ei ole ka välistatud eelkõige USA jõudmine arusaamani, et kodumaale mittenaasvaid idaeurooplasi saab kasutada konfliktis Nõukogude Liidu vastu, kuna Moskva surve repatrieerimise suhtes aina kasvas. Nõukogude Liit ei olnud huvitatud sellest, et välisriikides tekivad tema riigi kodanikest suured ja elujõulised kogukonnad, millest võivad arendada vastupanuliikumise keskused ja mida saab kasutada poliitilistel eesmärkidel.¹³⁷

¹³⁴ UNRRA USA tsoon, Heidelbergi piirkond. 11.11.1946. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 1.

¹³⁵ Warma Kaivule, 01.12.1946. ERA 1608-2-88, l. 127–128.

¹³⁶ Salomon 1991: 114–119.

¹³⁷ Арзамаскин 2001: 26.

Lisaks eelnimetatud kolmele põhjusele aitasid baltlaste repatrieerimise ärajäämisele kaasa mitu teistki seika alates murrangulistest sündmustest 1946. aasta suvel kuni energilise UNRRA juhi F. LaGuardia ametist lahkumiseni sama aasta detsembri lõpus. Siiski ei jäänud baltlaste repatrieerimise aktsioon päriselt ära, vaid see asendati 1947. aasta alguses UNRRA-poolse uue skriinimise lainega, mille vastu Balti riikide esindajad (Eesti, Läti ja Leedu keskkomiteed) esitasid kohe ka protesti.¹³⁸

Arvestades nii laagrites kui ka poliitilises mõttes laiemalt valitsenud olukorda, kujunes kogu 1946. aasta ja 1947. aasta algus Balti pagulaste jaoks keeruliseks.¹³⁹ Seda kajastavad rohked Balti pagulaste avaldused kõrgetele USA riigitegelastele (Balti saadikute külaskäigud USA presidendi, riigisekretäri juurde) ja arupärimised nendelt, et teada saada, millega nood seletavad vastuolu sõnade ja tegude vahel.¹⁴⁰ Pagulastele antud vastustes kinnitati, et USA ei tunnusta jätkuvalt Nõukogude Liidu anneksiooni Balti riikides ja kõik nende samud tulenevadki sellest.¹⁴¹

Tekkinud olukorras hakkasid laagrites viibivad baltlased 1946. aasta lõpus ja 1947. aasta alguses mõtlema tõsisemalt edasirändamisele Saksamaalt.¹⁴² Sellele otsusele aitas jõuda kogu maailmas valitsenud (poliitiline) olukord. Kui siiani lootsid baltlased, et kõik normaliseerub tänu brittidele ja ameeriklastele ning neil avaneb võimalus kodumaale tagasi pöörduda, siis nüüd sai neile selgeks, et sõjaeelse olukorda ei ole võimalik taastada ja tekkinud poliitilistes oludes on kõige ohutum ümber asuda. Peale selle hakkasid USA ja Suurbritannia ametnikud koostöös UNRRA peadirektoriga pidama läbirääkimisi selle üle, et laagrielanikud tuleks sulandada kohalikku ellu, proovides nad panna kõigepealt tööle Saksamaal.¹⁴³

2.8.1. Ümberasustamise aktsioonid

Tegelikult tegeleti 1946. aastal juba ümberasumise korraldamisega. Pärast seda, kui otsustati luua Rahvusvaheline Põgenike Organisatsioon (ingl International Refugees Organisation, IRO), hakkas ka UNRRA looma suhteid ümberasujate

¹³⁸ Esimest korda saadeti samasisuline kiri samadele isikutele 1947. aasta jaanuari lõpus. Eesti, Läti ja Leedu keskkomiteed Saksamaal USA sõjaväe DP osakonnale, UNRRA USA tsooni direktoritele Heidelbergis ja Saksamaa üldjuhile, proua Rooseveltile, kindral Eisenhowerile, USA välisministeeriumile, Inimõiguste liidule. 04.02.1947. HI, LKK, box 135.

¹³⁹ Sikkar, J.; Tõnisson, H., Mihkelson, J., Perlitz H. ja Laid, E. Memorandum. 1947 (täpselt dateerimata) BARA, Warma, A., kartong 31.

¹⁴⁰ Zadeikis Achesonile. 10.01.1946. HI, Bilmanis, A., box 1; Ameeriklaste käitumisest Balti sõjameeste suhtes on kirjutatud **Rajamets, H.** Jänkid reetsid eesti sõjamehed venelaste kätte. – Postimees, 8. mai 1999; jne.

¹⁴¹ Palvekiri kindral Eisenhoweri korraldusel. 03.10.1945. HI, LKK, Box 116; Warren Jurgelale, 01.03.1946. ERA, 1622-2-56, l. 47; Warren Simuthisele, 01.03.1946. ERA, 1622-2-56 l. 49; G. Schlugen Jurgelale, 01.03.1946. ERA, 1622-2-56, l. 50; L. E. Thompson R. Matthewsile (salajane), 04.02.1947. NARA, Rg 59, Entry 150, box 3.

¹⁴² Kool 1999: 677.

¹⁴³ UNRRA peadirektorilt keskkomiteele (piiratud), 18.12.1946. TNA, FO 371/666.

potentsiaalsete sihtriikidega, valmistamaks ette mitterepatrieeruvate pagulaste ümberasustamist.¹⁴⁴ Samal ajal tegeles ümberasumise teemaga UNRRA kõrval ka IGCR, mis lakkas eksisteerimast samal ajal kui UNRRA, andes oma ülesanded IROle.

Enamik Euroopa riike oli huvitatud oma maa majanduse võimalikult kiirest taastamisest. Lahendusena nähti just pagulaste värbamist vabadele töökohtadele. Laagrielanike töölesuunamisega oma riiki tegi algust Suurbritannia (eelnimetatud emigreerumisprogrammidega Balti Luigid või Valged Luigid ning Hõissa Läände¹⁴⁵), millele järgnesid Prantsusmaa¹⁴⁶ ja Belgia¹⁴⁷ aktsioonid, mille käigus värvati maapagulasi kohalikesse söekaevandustesse nii Briti kui ka Ameerika tsoonidest. Mainitud programmid viidi ellu IGCRi ja UNRRA teadmisel.¹⁴⁸ Lisaks hakkas Suurbritannia kasutama võimalust saata inimesi oma dominioonidesse¹⁴⁹, samuti suhtlesid Briti esindajad aktiivselt ka Lõuna-Ameerika riikide juhtidega, uurides nende võimalusi võtta vastu Saksamaal, Austrias ja Taanis viibivaid maapagulasi.¹⁵⁰

1947. aasta alguses, kui käisid ettevalmistused uue organisatsiooni loomiseks ja algust oli tehtud mitme tööjõuliste pagulaste ümberasustamise programmiga, hakati laagrites kasutama varem kehtinud toidunorme.¹⁵¹ Taastati või loodi uued pagulaste organisatsioonid – rahvuskomiteed, koolid,

¹⁴⁴ Frank P. Corriganilt USA riigisekretärile (USA saatkonnast Caracasest) (salajane), 08.11.1946. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 7.

¹⁴⁵ 1946. aasta sügisel algas programm Balti Luigid, mille raames kutsuti noori 21–40-aastaseid vallalisi Balti riikidest pärit naisi Saksamaa Briti tsoonist Suurbritannia haiglatesse õdedeks tööle. Seda ettevõtmist laiendati 1947. aastal, kui Briti tööministeerium teatas, et vajab veel 5000–6000 naist, kes on 18–45 aastat vanad. Uusi töölesiirdujaid lubati rakendada sanatooriumites, haiglates, emadekodudes ja majapidamistes. Programm lõppes 1947. aasta 22. aprillil. 1946. aasta sügisel algas ka teine programm Hõissa Läände, mis rakendati täiel määral ellu aprillist 1947. Selle käigus pääsesid laagritest Inglismaale nii mehed kui ka naised – nüüd juba ka USA ja Prantsuse tsoonist ning Taanist. Nende aktsioonide kohta saab lugeda täpsemalt **Kumer, K.** 2000. Eesti põgenike problemaatika Külma sõja alguses: 1944–1953. Lõputöö, Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, ajaloo osakond, Tartu, 61–62 [edaspidi Kumer 2000].

¹⁴⁶ Prantsusmaa alustas söekaevurite vastuvõtmise programme 1947. aastal. Vt Kumer 2000: 64.

¹⁴⁷ Operatsioon Black Diamond sai põgenikele teatavaks 1947. aasta alguses. Belgiasse taheti tuua 20 000 inimest USA tsoonist ja 15 000 inimest Briti tsoonist. Vt Kumer 2000: 64–65. Operatsiooni planeerimisest: Belgia valitsuselt (F-Vinck) USA sõjaväevõimude esindusele Saksamaal. 16.10.1946. TNA, FO 371/66653; R. Stranford E. B. Boothbyle (Suurbritannia välisministeerium). 14.01.1947. TNA, FO 371/66653.

¹⁴⁸ C. G. Rickford (IGCRi esindaja) Suurbritannia migratsiooniosakonnale. 04.01.1947. TNA, FO 371/66653; Emersonilt J. Woodile 09.01.1947. TNA, FO 371/66653.

¹⁴⁹ Nt J. Stephenson dominioonide osakonnast B. Boothbyle (välisministeeriumist). 31.01.1947. TNA, FO 371/66687; selles fondis on materjale pagulaste saatmisest Kanadasse ja Austraaliasse.

¹⁵⁰ Nt läbirääkimised Brasiiliaga: TNA, FO 371/57843; TNA, FO 371/57845; TNA, FO 371/57846; TNA, FO 371/57847; Dominikaani Vabariiki ümberasumise võimalused TNA, FO 371/66738.

¹⁵¹ Kool 1999: 439.

skaudiüksused, rahvusrühmade Punane Rist – samuti kaasati rahvusrühmade esindajaid laagrite haldamisse jne.¹⁵²

1947. aasta alguseks oli UNRRA sees välja kujunenud väga selge poliitiline vastuolu Nõukogude Liidu ning Briti ja USA esindajate vahel.¹⁵³ Pagulaste kasutamine kohaliku (Euroopa) majanduse taastamisel ärritas Nõukogude Liitu, sest suurem osa teistesse riikidesse odava tööjõuna siirduvaid inimesi olid just Nõukogude Liidu või selle mõjuvõimu alla kuuluvate riikide kodanikud, kes ei tahtnud tagasi kodumaale pöörduda. Nõukogude Liidu juhtkonda hakkas üha enam häirima, et ta pidi toetama UNRRA tegevuse kaudu enda kodanikest pagulaste ümberpaigutamist teistesse riikidesse ajal, kui tal endal oli hädasti tööjõudu vaja.¹⁵⁴ Moskva väljendas oma rahulolematust nii IGCRis kui ka UNRRAs, kritiseerides pagulaste kasutamist odava tööjõuna teistes riikides, ilma et vastuvõtavad maad pakuksid neile poliitilist kaitset või et neid naturaliseeritaks ühiskonda. Viimast toonitati eriti Suurbritannia programmide puhul.¹⁵⁵

UNRRA tegevuse kokkuvõtteks ning organisatsiooni andmetele tuginedes selgub, et vaatamata sellele, et UNRRA peamiseks eesmärgiks oli repatrieerida võimalikult palju maapagulasi, repatrieeriti UNRRA tegevusaastatel Saksamaalt ühtekokku umbes 500 eestlast. 1947. aasta veebruari andmete kohaselt oli selleks ajaks kodumaale tagasi pöördunud 28 000st sel hetkel Saksamaal viibinud eestlasest 479 ehk 1,5%.¹⁵⁶ Kuna praegu pole kodumaale pöördunute arv tsoonide kaupa kättesaadav, ei ole võimalik täpsemalt öelda, kas USA ja Briti tsoonis võetud erinevad poliitilised meetmed pagulasprobleemide lahendamisel viisid ka erineva arvulise tulemuseni ja kui palju oli kodumaale tagasipöördunute hulgas sundrepatriante. Siiski näitab suhteliselt tagasihoidlik eestlastest tagasipöördunute arv, et repatrieerimise, skriinimise ja aktiivse nõukogude propaganadaga suudeti külvata laagrielanike seas eelkõige hirmu ja ebakindlust.

2.9. IRO loomine

1946. aasta augustikuusel kokusaamisel Genfis otsustati luua uus organisatsioon, kes pidi hakkama tegelema selleks ajaks veel laagritesse jäänud ja kodumaale mitterepatrieeruvate pagulaste ümberasustamisega. Selleks organisatsiooniks sai Rahvusvaheline Põgenike Organisatsioon (ingl International Refu-

¹⁵² Kool 1999: 401-402.

¹⁵³ Briti diplomaatiliselt esinduselt Viinist Suurbritannia välisministeeriumile. 07.01.1947. TNA, FO 371/66653.

¹⁵⁴ Sjöberg 1991: 209-210; Sõjajärgsest tööjõu, eriti aga meeste puudusest, Nõukogude Liidus räägiti ka M projektis. Field 1962: 94.

¹⁵⁵ Näiteks nii Inglismaale kui Belgiasse suunatud programmide kohta esitatud venelaste protest: Washingtonist Lord Inverchapel Suurbritannia Välisministeeriumile. (oluline, salajane.) 16.04.1947 TNA, FO 371/66660.

¹⁵⁶ UNRRA andmed. 21.02.1947. ERA, 1608-2-496, l. 124; *Holborn 1956*: 361.

gees Organisation, IRO). 1. juuliks 1947 pidid IGCR ja UNRRA likvideeritama, et IRO saaks nende ülesanded üle võtta.¹⁵⁷

IRO loomine ei kulgenud aga takistusteta. Juba organisatsiooni tegevuse algust lõhestasid ida- ja lääne poliitlised vastuolud ja majanduslikud probleemid. Lääneriikide arvates pidi loodava organisatsiooni peaülesandeks saama pagulaste ümberasustamine, st nende abistamine viisade saamisel, dokumentide ajamisel, kuid samas ka repatrieeruda soovijate kodumaale saatmine.¹⁵⁸ Nõukogude Liidu hinnangul pidi IRO hakkama täitma oma eelkäija UNRRA tähtsaimat kohustust – tegelema repatrieerimise, mitte ümberasustamisega. Loodava organisatsiooni ülesannete kindlaksmääramisel süvenes USA ja Nõukogude Liidu konflikt veelgi. Pärast pikki vaidlusi ei nõustunud lääneriigid siiski sellega, et IRO ainukohustuseks jääb repatrieerimine. Selle peale loobusid Nõukogude Liidu ja teiste Ida-Euroopa riikide esindajad oma osalusest IROs.¹⁵⁹ USA ja Suurbritannia olid saavutanud oma eesmärgi.¹⁶⁰

Saksamaa, Austria ja Taani laagrites oma edasist saatust oodanud inimesi hakati peagi ümber paigutama teistesse riikidesse. Seati täpsed tingimused ümberasumise taotleja vanuse ja tervisliku seisundi kohta. Loa saamisel võisid määravaks saada tervis, vanus, haridus, erialased oskused, perekondlik staatus, kodumaalt lahkumise põhjused jne.¹⁶¹

Kokkuvõte

Teise maailmasõja pagulaste probleeme lahendanud rahvusvaheliste organisatsioonide osa kokkuvõtteks tuleb tunnistada, et maailma poliitikas toimunud sündmused avaldusid mõningase ajalise nihkega pagulasi puudutanud otsustes ja õigusaktides, mõjutades otseselt laagrielanike igapäevaelu ja edasist saatust. Teisalt tuleb aga meeles pidada, et kuna pagulased olid ise juba poliitiliste lahkelide ja probleemide tagajärg, mitte nende põhjus, ei olnudki nende raskusi võimalik ületada ilma poliitiliste mõjutusteta.

Poliitiliste seisukohtade ja sündmuste ilmekaks näiteks kujunes Suurbritannia ja USA eestvedamisel 1943. aasta novembris loodud UNRRA tegevus.

Ajalisest aspektist vaadatuna toimusid olulisemad põgenikke ja maapagulasi puudutanud sündmused 1944. aasta teisest poolest 1947. aasta alguseni. UNRRA tegevusest saab omakorda esile tuua kuus alaperioodi.

1. 1944. aasta teisel poolel elavnes võõrsile sattunud isikute repatrieerimist puudutanud arutelu USA, Suurbritannia ja Nõukogude Liidu esindajate vahel. Selle tulemusena sõlmiti Jalta kokkulepe koos lisadega 1945. aasta veebruaris. Samal ajal toimusid UNRRA ja SHAEFi koostöölabirääkimised ning 1944. aasta novembris allkirjastati Suurbritannia esindajate nõudel

¹⁵⁷ V nõukogu. Dokument nr 200. 17.08.1946. NARA, Rg 59, Entry 1421, box 3.

¹⁵⁸ Salomon 1991: 40, 51, 167.

¹⁵⁹ Sjöberg 1991: 218–220.

¹⁶⁰ Vt IRO tegevuse kohta lähemalt: Kumer-Haukanõmm 2005: 67–70.

¹⁶¹ Field 1962: 222–223.

- kokkulepe, mille kohaselt tegutses UNRRA vaid SHAEFi ja hiljem militaarvõimude patronaazi all.
2. 1945. aasta ajavahemikku aprillist juunini iseloomustab mitu seika. Esiteks saadi mõistete *maapagulane* ja *põgenik* määratlemisel aru, et nendest sõnadest on saanud täiesti omaette, poliitilise varjundiga probleem. Teiseks kinnitasid nii Briti kui USA sõjaväevõimude esindajad, et baltlased ei kuulu sundrepatrieeritavate hulka, ja juhendusid kogu oma edasises tegevuses sellest seisukohast, millest aga ei lasknud end häirida UNRRA. Kolmandaks toimus Halle kokkusaamine, kus täiendati Jaltas kokkulepitut, kehtestades repatrieerimise korralduslikud ja tehnilised tingimused. Samal ajal jäeti aga poliitiliste pingete vältimiseks täpsustamata, kes ikkagi kuuluvad (sund)repatrieeritavate hulka. Vaatamata kujunenud olukorrale kõneldi UNRRAs aktiivselt vajadusest repatrieerida kõik laagrielanikud, ükskõik missugused nende võõrsile sattumise põhjused ka ei oleks.
 3. 1945. aasta lõpus ilmsid selged vastuolud nii inglaste ja ameeriklaste kui ka ameeriklastest UNRRA ametnike ja USA sõjaväevõimude esindajate vahel. Sundrepatrieerimise surve kasvas ja sellele vastukaaluks teatasid sõjaväevõimude esindajad, et nemad baltlaste sundrepatrieerimist ei toeta ja kõigile neile, kes ei soovi vabatahtlikult kodumaale pöörduda, tuleb anda järelemõtlemise aeg. Sundrepatrieerimise vastu olid ka toonane UNRRA peadirektor H. Lehman ja DP ja põgenike operatsioonide peadirektor Euroopas kindral F. Morgan.
 4. Järgmine teetähis on 1946. aasta veebruar ja märts. UNRRA peadirektoriks sai New Yorgi endine linnapea F. LaGuardia, kes toetas UNRRA koostööd Nõukogude Liiduga ja pagulaste sundrepatrieerimist. Uue direktori määramisele järgnes laagrites uus põhjalikum skriinimine, aktiveerimine nõukogude propaganda kodumaale pöördumise toetuseks, vähendati laagrielanike toidunorme, suleti ja likvideeriti idaeurooplaste Punase Risti rahvuslikud üksused, poliitikaga tegelenud komiteed, laagri koolid, rahvuslikud huviringid, loodi teatud rahvusrühmadele mõeldud repatrieerimisprogramme jne.
 5. 1946. aasta juuli ja august olid pöördelised. Oma kohalt vabastati DP ja põgenike operatsioonide peadirektor Euroopas kindral Morgan, kes seisis vastu sundrepatrieerimistele. Kindral Morgani lahkumisega kaotasid britid oma tähtsuse organisatsioonis ning nende osa võtsid üle Nõukogude Liidu esindajad. Augustis 1946 otsustati, et UNRRA asemele tuleb luua uus organisatsioon, mis keskenduks laagritesse jäänud isikute ümberasustamisele teistesse riikidesse. USA ja Nõukogude Liidu vahelised suhted UNRRAs hakkasid jähkema.
 6. 1946. aasta lõpus lahkus oma kohalt LaGuardia. UNRRA ei viinud baltlaste ja ukrainlaste sundrepatrieerimise programme ellu, ent laagrites toimus uus skriinimine. Üha aktiivsemalt rakendati 1946. aasta teisel poolel alanud programme, mille käigus toimus ümberasumine Suurbritanniasse, Belgiasse, Prantsusmaale. Programmid kulmineerusid aastatel 1948–1950 aktiivse edasirändega Briti kolooniatesse ja Lõuna-Ameerika riikidesse juba uue, ümberasustamisele orienteeritud organisatsiooni kaasabil.

Lisaks eelnenule tuleb nentida, et arhiiviallikate ja F. Kooli raamatu rööpne kasutamine viis kahe tähtsa tõdemuseni:

1. enamik vastuvõetud otsustest olid salajased ja laagrielanikud ei teadnud neist või moonutati neile edastatud teavet. Veelgi vähem teati aga tol ajal otsuste ajenditest;
2. laagrites toimunu võrdlemisel selgus, et UNRRA laagrites asetleidnu sõltus suuresti laagri haldajatest. Analüüsimisel tuleb jälgida, kas mingi otsuse võttis vastu UNRRA või sõjaväevõimud ning kuidas oli laagri haldamine nende kahe vahel jagatud. Nii USA kui ka Briti sõjaväevõimude alluvuses töötanud inimesed lähtusid peaaegu alati kõrgemalt tulnud käskudest ja eeskirjadest, samas kui UNRRA ameeriklastest ametnikel oli tavaks käituda isiklike veendumuste järgi.¹⁶²

Baltlastest rääkides tuleb märkida, et UNRRA juhitud skriinimisel ja repatrieerimisel ei toimitud sageli varasemate kokkulepete või õigusaktide alusel. Soov repatrieerimist ise ellu viia ajendas UNRRA ametnikke võtma vastu sisuliselt vastukäivaid otsuseid. Näiteks puudutasid need IGCRi puhul tegevuspiirkondade jaotamist, seejärel DPde ja põgenike haldamise õiguse jaotamist, omavolilist skriinimist ja repatrieerimist SHAEFi ja seejärel sõjaväevõimude kontrolli alla kuulunud laagrites. Kuigi UNRRA ei suutnud baltlaste puhul oma püstitatud repatrieerimiseesmärki täita, suutis ta oma tegevusega külvata laagrielanike igapäevaellu ebakindlust ja hirmu.

¹⁶² USA tsoonis toimunud tagasisaatmise kohta vt USAs asuva Leedu Nõukogu memorandum: Leedu DP olukord Saksamaa USA tsoonis. 21.08.1945. NARA, Rg 59, Entry 150, box 11; Kool 1999: 52.

ARTIKLID

1. The Formation and Development of the Estonian Diaspora. 2010. Tammaru, T.; **Kumer-Haukanõmm, K.**; Anniste, K. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Volume 36, Issue 7, pp 1157–1174. [Internetis saadaval alates: 07.07.2010]
2. Teise maailmasõjaaegne eestlaste sundmigratsioon läände. 2011. Kumer-Haukanõmm, K. *Acta Historica Tallinnensia*, Volume 17, nr 1, lk 95–109.
3. The Yalta Agreement and the Repatriation of Estonians in 1945–52 [ilmumas]. Kumer-Haukanõmm, K. – *The Baltic States under Stalinist Rule*. Ed. O. Mertelsmann, Cologne: Böhlau.
4. Eesti põgenikud Taanis 1945–1952 ja nende edasine saatus [ilmumas]. Kumer-Haukanõmm, K. *Eesti Ajalooarhiivi toimetised*. Koostaja. Tannberg, T. Tartu, *Eesti Ajalooarhiiv*, 19 (26).

Autori panus ühisartiklis

I artikkel: autor vastutab osaliselt esimest ja täielikult teist väljarändelainet puudutava materjali kogumise ja analüüsimise eest ning ta on osalenud kõigis artikli kirjutamise etappides.

ARUTELU

Balti pagulaste problemaatika Teise maailmasõja ajal ja külma sõja alguses Eesti pagulaste näitel on mahukas uurimisteema. Käesolev doktoritöö, mis põhineb suuresti arhiiviallikatel, avab mitmeid uusi tahke seni teaduslikult tagasihoidlikku käsitlemist leidnud valdkonnas.

Sissejuhatuseks tuleb tõdeda, et uurimistöö käigus ei leitud kinnitust levinud seisukohale, nagu oleks 1944. aasta sügisel Eestist lahkunud umbes 70 000 inimest, kellest moodustasid suurema osa tsiviilelanikud.¹ Eestlaste lahkumine läände algas juba Teise maailmasõja vallapäsemisel. Osa eestlastest kasutas võõrsilemineku võimalust baltisakslaste ümberasumise (1939–40. aastal) ja järelümberasumise ajal (1941. aastal), osa läks mitme erineval ajal toimunud üleviimisaktsiooni raames kaasa eestirootslastega (1940; 1943–1944. aastatel) (artikkel 2). Lisaks satuti läände Saksa okupatsiooni ajal õppima või õpetama siirdudes, evakueerituna, tööle värvatuna. Pagulaste hulka arvatakse ka Teise maailmasõja puhkemise ajal läänes olnud ja sinna jääda otsustanud eestlased. Arvuliselt suurima rühma läände jõudnutest moodustasid aga mobiliseeritud, tsiviilisikust põgenikud ja evakueeritud (artikkel 2).

Aktiivsem (klassikalises tähenduses) põgenike liikumine läände algas Saksa okupatsiooni ajal esimese väljakuulutatud mobilisatsiooni tagajärjel, mil relvajõududesse kutsutud noormehed põgenesid mobilisatsiooni eest Soome. Üks osa neist liitus Soome relvaüksustega, mille tõttu hakati neid nimetama soomepoisteks. Peale mobilisatsiooni kutsutud vanuserühma kuulunud noormeeste põgenesid Soome ka noored, vallalised naised, keskealised mehed ja naised, vähemal määral ka perekonnad, kes jäid sinna ootama olukorra normaliseerumist kodumaal või hakkasid otsima võimalusi edasiliikumiseks Rootsi.

Lahkumine kodumaalt elavnes taas 1944. aastal, kui rinne jõudis Eesti territooriumile. Lahingutes vigastatud sõdureid hakati toimetama rindelt laevaga otse Saksamaale, rinde lähenedes evakueeriti tsiviilisikuid ja sõjaväelasi. Hirrust uue nõukogude okupatsiooni ees põgeneti Soome, Rootsi, Saksamaale, Taani, Austriasse (artiklid 2 ja 4), kokku jõudis läände 75 000–80 000 eestlast (artikkel 2). Kõik kodumaalt lahkunud ei jõudnud sihtkohta, sest teel võõrsile jäadi Punaarmee kätte ja oldi sunnitud kodumaale tagasi pöörduma.

Nagu selgus, sattus võõrsile märkimisväärne hulk Saksa relvajõududes teeninud Eesti mehi, kes sattusid taganemisel eelkõige Saksamaale, kuid ka Taani ja Tšehhi või deserteerisid juba kodumaal ja põgenesid tsiviilisikuna läände. Hinnanguliselt enam kui 10 000 Saksa relvajõududes teeninud eestlast repatrieerus, sealjuures enamus sunniviisiliselt (artikkel 3). Peale endiste ajateenijate pöördus erinevatest Euroopa riikidest kodumaale tagasi veel ligikaudu 10 000 eestlast. See, kui paljud tagasipöördunud tsiviilisikutest olid sundrepatriandid ja

¹ III etapp: nõukogude okupatsioon Eestis alates aastast 1944 (avaldati 2008). http://www.mnemosyne.ee/hc.ee/pdf/conclusions_ee_1944-.pdf, lk 2 (09.11.2011). Eesti Mälu Instituudi koduleheküljel avaldatud Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni kolmas raport.

kui palju naasis vabatahtlikult, vajab tulevikus põhjalikumat uurimist, sest võõrsile sattumise juhuslikkust ning sunniviisilisust arvesse võttes oli tagasitulijate seas kindlasti ka neid, kes tegid seda isiklikel põhjustel vabatahtlikult (artiklid 2 ja 3).

Eestlaste läände sattumise teema üksikasjalikul lahkamisel ei leidnud tõestust seisukoht, justkui oleks vaid Eesti eliit, intelligents või haritlaskond läände läinud.² Erinevaid arhiiviallikaid uurides on võimalik järeldada, et kuvandi Teise maailmasõja tulemusena läände sattunud intelligentsist ja eliidist löi tõenäoliselt nõukogude propaganda. Isegi 1980. aastatel räägiti Eesti NSVs ilmunud väliseestlasi puudutavates kirjutistes: „Emigrantide hulgas oli palju ametnikke, tehnilist intelligentsi, kultuuritöötajaid, väiksemate ja keskmiste ettevõtete omanikke ning kinnisvara omanikke. Väga vähe oli tööstustöölisi ja peaaegu ühtegi ei olnud nendest 150 tuhandest kehviktalupoja ja maata põllutöölise seast, kes 1940. aasta maareformiga oli maad saanud ja kes 1941. aasta sügisel langes kulaklik-fašistlik terrori ohvriks.”³

Taani ja Rootsi jõudnud täiskasvanud eestlaste haridustaset puudutanud andmete analüüsi tulemustest selgus, et peaaegu pooltel neist oli vaid algharidus (artikkel 4). Rootsi saabunute seas oli kõrgharidus hinnanguliselt 9% ja Taani jõudnutest 5% täiskasvanud eestlastest. Kuna sakslastel ei õnnestunud Tartu Ülikooli Königsbergi ega ka Saksamaale evakueerida, põgenesid õppejõud enamasti Rootsi ja seetõttu on alust arvata, et Saksamaale ja Austriasse jõudnud eestlaste haridustaseme näitajad sarnanevad pigem Taani kui Rootsi vastavate näitajatega.

Samal ajal tuleb arvestada üht tõika. Nimelt ei saanud Nõukogude Liit avalikult tunnistada, et lihtinimesed lahkusid läände hirmust tööliklassi huvide eest seisva nõukogude võimu ees. Loodud kuvandi eksiilis viibivast Eesti eliidist võttis aga sellise sisuga sõnumi vastuvõtmiseks aldis osa Eesti pagulaskonnast omaks ja on seda endaga edasi kandnud.

Põhjalik ülevaade Taani jõudnud eestlaste soolisest, vanuselisest, hariduslikust jaotusest annab võimaluse võrrelda sunniviisilise ja vabatahtliku rände sarnasusi ja erinevusi ning paigutada Teise maailmasõja aegse eestlaste sundväljarände migratsiooni temaatikasse üldisemalt. Esiteks selgub analüüsi tulemuste põhjal, et kuigi Teise maailmasõja ajal oli tegu sunniviisilise rändega, on võõrsile sattunud eestlaste jaotus nii vanuselise, soolise, perekonnaseisu kui ka haridustaseme poolest sarnane vabatahtliku rände näitajatega. Viimase puhul asutakse uude kohta elama eelkõige noore ja vallalise (üksiku) või äsja pensioniikka jõudnuna, harvemini asuvad ümber kooliealiste lastega perekonnad. Rahu tingimustes eelistavad elukohta muuta pigem madalama haridustasemega kui kõrgharidusega isikud (ehk pigem liht- ja oskustöölised kui spetsialistid ja tipp-

² Nt **Arens, O.** 2010. Ajalookirjutus eksiilis: Eesti Teaduslik Selts Rootsis. – Acta Historica Talliensia, 15, 191.

³ Endel Sõgel. Käsikiri (täpselt dateerimata, kuid valminud 1980ndatel) ERA, F 4949-1-159 l.17.

spetsialistid). Samamoodi jäi kõrgelt haritud inimeste ja tippspetsialistide osakaal Teise maailmasõja aegse eestlaste väljarände puhul tagasihoidlikuks.

Teiseks, analüüsi tulemusena sai selgemaks ümberasustamise üldisemad põhimõtted. Balti pagulased olid teiste rahvusrühmade pagulastega võrreldes ümberasujaid vastuvõtvates riikides rohkem soositud, sest nad olid nooremad, hea tervisega, erialaste oskustega (võimalik kasutada nii liht kui ka oskustöö) ja perekonnaseisu poolest pigem vallalised kui abielus. Nende tunnuste põhjal saab järeldada, et ümberasustamine oli eelkõige majanduslikke ja vähemal määral poliitilisi huve teeniv ettevõtmine. Humanitaarsete eesmärkide eksponeerimine oli pigem positiivse kuvandi loomise huvides, tegelikkuses nendest ei lähtunud. Riigid olid huvitatud eelkõige noortest, tööjõulistest, tervetest, kutseoskusega inimestest, mitte aga pagulastest, kes olid vanemas eas, üksikemad või sõja tõttu invaliidistunud. Kui Suurbritannia eelistas oma riigis ja alguses ka oma kolooniates vallalisi, terveid ja noori, siis Lõuna-Ameerika riikidesse avanes võimalus elama asuda pere- ja leibkondadel (artikkel 4). Hiljem soodustasid britid baltlaste pere- ja leibkondade väljarännet oma kolooniatesse – Austraaliasse, Kanadasse, vähemal määral ka Uus-Meremaale.

Kuigi uurimistöö tulemused kinnitasid, et eestlased jõudsid nii Rootsi, Saksamaale, Austriasse kui ka Taani sarnastel põhjustel, hakati neid igas riigis erinevalt nimetama. Rootsi jõudnud said *põgeniku*, Saksamaale, Austriasse saabunud *maapagulase* ning Taanis põgenike laagritesse registreerunud said *liitlas-põgeniku* staatuse.

Põgeniku, liitlaspõgeniku ja diipii mõistete tagamaid uurides selgus, et erinevate terminite kasutuselevõtt oli otseselt seotud Teise maailmasõja ajal ja vahetult selle järel toimunud poliitiliste sündmustega maailmas (vt I peatükk). Kui esialgu kerkiski repatrieerimise temaatika üles majanduslikus kontekstis, siis alates 1944. aasta keskpaigast omandas see poliitilise varjundi (artikkel 3).

Sõja ajal viibis Euroopas erinevatel põhjustel kodunt ja kodumaalt võõrsile sattunud isikuid, mistõttu tekkis praktiline vajadus neid laagrisse koondamisel eristada. Kuni 1951. aastal kehtima hakanud „Pagulasseisundi konventsiooni“ vastuvõtmiseni oli paralleelselt käibel mitu erinevat *põgeniku* ja *maapagulase* mõiste versiooni. Keskseks probleemiks sai see, kas nimetada *maapagulaseks* sisemigranti ja *põgenikuks* välismigranti või vastupidi. Ajendatuna tõenäoliselt IGCRi põgeniku definitsioonist (IGCRi haldusalasse kuulusid algul juudi põgenikud) ja soovist eristada juudi põgenikke teistest kodunt eemale sattunutest, määratles SHAEF *põgenikuks* sisemigranti ja *DPks* välismigranti. Sooviga eristada juudid põgenikke teistest võõrsile sattunuist lõi aga SHAEF teadlikult või tahtmatult terminitele selliste tähenduste andmisega eeldused arusaamatuste tekkimiseks. Edaspidi koonduski terminiteemalise arutelu raskuskese ühelt poolt SHAEFi (hiljem sõjaväevõimude esindajate) ja teiselt poolt UNRRA (kui Euroopa kontekstis ühe peamise pagulaste haldaja) definitsioonidele. Nimelt oli *DP* UNRRA jaoks – vastupidiselt SHAEFi – sisemigrant ja *põgenik* välismigrant. Kuna UNRRA laiendas järk-järgult oma tegevuse geograafilist piirkonda ja hakkas peale maapagulaste vastutama ka põgenike elukorralduse eest, süvenes segadus terminitega 1944. aasta lõpus, kui sõlmiti UNRRA ja SHAEFi

koostöölepingut. Enim terminiuudatusi tehti just sõja lõpus ja vahetult selle järel, mil mõisteid täpsustati näiteks kodakondsuse ja kodunt lahkumise põhjustega (I peatükk).

Paralleelselt terminite arenguga tuleb jälgida sõja ajal ja järel tegutsenud rahvusvaheliste pagulasorganisatsioonide tegevust, mida omakorda mõjutasid toimunud (poliitilised) sündmused (Jalta kokkulepe 1945. veebruaris, Roosevelti surm aprillis 1945, poliitilised lahkkelid USA ja Suurbritannia vahel, Halle konverents mais 1945, sama aasta juulis-augustis peetud Potsdami konverents, USA eestvedamisel ameeriklaste järeleandmised Stalinile, mille tagajärjel Nõukogude Liidu mõjuvõim aina laienes ning lõhe ida ja lääne vahel süvenes). Kuna UNRRA eesmärk oli lahendada pagulasprobleem maapagulaste repatrieerimise teel, hakatigi terminit *DP* korrigeerima. Kui 1946. aasta alguses sai UNRRA uueks juhiks endine New Yorgi linnaapea F. LaGuardia, kes oli vaadeltelt Moskva-meelne ja kelle valitsemise ajal täheldati UNRRA poliitika muutumist veelgi Nõukogude Liidu sõbralikumaks, jagati UNRRAs selle haldusalasse kuuluvad DPd kümnesse kategooriasse. Definitsiooni oli aga vaatamata tehtud täpsustustele võimalik tõlgendada vastavalt vajadusele ja tegelikult olukord laagrielanike seisukohalt ei muutunud.

1946. aasta veebruaris saatis George Kennan USA välisministeeriumile pika telegrammi ja sama aasta märtsis pidas W. Churchill Fultonis kuulsat kõnet idaläände konfliktist. Sellest hoolimata eelistati UNRRA juhtkonnas Nõukogude Liidule sobivaid otsuseid, mis puudutasid uut skriinimist, (sund)repatrieerimist, rahvuslike organisatsioonide, liikumiste jm keelustamist (II peatükk). Selline tegevus kestis kuni 1946. aasta teise pooleni ja suutis tekitada laagrielanikes suurt hirmu ja ebakindlust tuleviku ees.

Nii nagu poliitilisel tasandil, puudus brittide ja ameeriklaste seas üksmeel ka pagulaste küsimuses. Kuni USA presidendi Roosevelti surmani 1945. aasta aprillis ja ka uue presidendi Harry Trumani valitsemise aja alguses oli tähtsal kohal USA ja Nõukogude Liidu koostöö. Püstitatud eesmärkide saavutamise nimel olid USA poliitikute seas valmis tõlgendama varem allkirjastatud kokkuleppeid (Atlandi harta, Vabastatud Euroopa deklaratsioon, mis sõlmiti Jalta kokkuleppe raames) ja välja saadetud sõnumeid (S. Wellesi deklaratsioon Nõukogude Liidu okupatsiooni mittetunnustamisest Balti riikides⁴) nii, nagu vaja, laskma Nõukogude Liidul takistamatult laiendada oma mõjuvõimu Ida-Euroopas. Erinevalt ameeriklastest oli brittidele juba 1940. aastal selge, et pikemaajaline väljavaade teha koostööd Nõukogude Liiduga puudub (II peatükk). President Trumani valitsemise ajal hakkas USA suhtumine ja pagulaspoliitika muutuma. Selget nihet USA presidendi seisukohas Nõukogude Liidu mõjuvõimu alla kuulunud piirkondadest pärit pagulaste suhtes võis kuulda avalikult 1945. aasta 22. detsembril peetud raadiokõnes.⁵

Läände sattunud põgenike ja maapagulaste saatust puudutavate otsustega seotud poliitiliste vaadete muutumine võttis aega kuni 1946. aasta keskpaigani.

⁴ S. Wellesi deklaratsiooni all tuntud dokumendi saamisloo kohta: Piirimäe 2009: 99–102.

⁵ Kumer-Haukanõmm 2005: 61.

UNRRA peadirektor, kes oli pooldanud pagulaste sunniviisilist repatrieerimist ja Nõukogude Liidu vastavasisulise propaganda korraldamist laagrites, tunnistas 1946. aasta augustis, et kõik võõrsile sattunud ei soovi kodumaale tagasi pöörduda ja tuleb hakata otsima võimalusi nende ümberasustamiseks. Rahvusvaheliste pagulasorganisatsioonide tegevuse analüüsimisel võib üldiselt öelda, et selleks ajaks oli külm sõda jõudnud ka pagulaspoliitikasse, sest edasises tegevuses ilmnis lääne (eelkõige ameeriklaste) vastuseis Nõukogude Liidu uutele nõudmistele. Üheks ilmekamaks näiteks on Nõukogude Liidu ja teiste idablokki kuulunud maade vältimine edasises ühistegevuses: ameeriklased ja britid soovisid Nõukogude Liidu ja idabloki riigid IROst eemale hoida ja kokkuvõttes see neil ka õnnestus.

Andmete põhjalikumal uurimisel selgus, et pagulastemaatikale avaldasid oma mõju ka paljud teised tegurid. Nimetada võib Suurbritannia ja USA võimuvõitlust (UNRRA ning SHAEFi ja hiljem sõjaväevõimude vahel), USA sisekonflikte, rivaalitsemist USA sõja- ja välisministeeriumis jm (II peatükk, artiklid 3 ja 4).

Brittide ja ameeriklaste erinevad arusaamad Euroopa riikide väikerahvastega toimuvast ja nende sõjajärgsest tulevikust tulid selgelt esile rahvusvaheliste pagulasorganisatsioonide tegevuse kujundamisel, laiendamisel ja nende kahe riigi võimuvõitluses, mis avaldus näiteks IGCRi ja UNRRA vahelistes suhetes; MERRA liitumises UNRRAGA; UNRRA tegevuse laiendamise vältimises Taanis olnud põgenikelaagritele jne (I ja II peatükk, artiklid 3 ja 4). Võib öelda, et kui britid lähtusid Euroopas ja Euroopa väikerahvastega toimuvat vaadeldes viimaste vaatenurgast, siis USA presidendi Roosevelti ja tolleaegsete valitsusliikmete tegutsemist terminite *põgenik* ja *maapagulane* käsitlemisel ning pagulasorganisatsioonide arendamisel mõjutasid eelkõige poliitilised üldeesmärgid (eeskätt keskenduti Aasiale ja mõjuvõimu laiendamisele seelses piirkonnas).

Pagulastega seotud varjatud majanduslikud eesmärgid olid kindlasti ka ameeriklastel, kuid brittidel väljendusid need selgemalt ja üheselt mõistetavamalt. Brittide majanduslik huvi avaldus näiteks liht- ja oskustööstest pagulaste ümberasustamises Briti enda tööstusesse ja kolooniatesse. Ameeriklaste majanduslikud huvid hõlmasid pigem organisatsioonide tööd, nende kaudu pagulasi puudutavate kulutuste hajutamist riikide vahel või mõne riigi majanduslikku toetamist (abi Nõukogude Liidule UNRRA tegevuse ajal, pagulaste paigutamine Lõuna-Ameerika riikidesse, et elavdada nende majanduselu).

Erinevad vaated ja seisukohad valitsesid ka riigisiselt. Pagulasteemat nägid erinevalt USA sõja- ja välisministeerium näiteks baltlaste sundrepatrieerimise kontekstis, aga ka Rooseveltil ja Trumanil oli erinev arusaam ja poliitika seoses pagulaste vastuvõtmisega Ameerika Ühendriikidesse. Võrdluseks saab siin tuua ühelt poolt Jalta konverentsi lõpul sõlmitud kokkuleppe USA ja Nõukogude Liidu vahel (artikkel 3) ning teiselt poolt baltlaseid puudutava „DP Act 1948“ („DP seadus“), millest president Truman hakkas rääkima 1945. aasta lõpul ja mille vastuvõtmiseni jõuti 1948. aasta suvel.⁶ Koostööd Nõukogude Liiduga ei

⁶ Kumer-Haukanõmm 2005: 74-84.

pooldanud sugugi mitte kõik USA kõrgema võimu esindajad, mõned taunisid seda kogu siinkäsitletava perioodi vältel (II peatükk, artikkel 3). 1946. aasta augustis muutus seni Nõukogude Liiduga aktiivselt koostööd teinud UNRRA peadirektor LaGardia oma suhtumist NSVLi kui koostööpartnerisse (II peatükk) ja algas suhete jahenemine, mis puudutas ka pagulasi.

Üldjoontes iseloomustab pagulasteemat selge kihistumine. Kui sageli arvatakse, et suurriikidel on pikemas plaanis üks kindel välispoliitiline suund, siis tegelikult näitab Teise maailmasõja ajal ja järel toimunu USA näitel, kuivõrd heitlik (näiteks S. Wellesi 1940. aasta juuni deklaratsioon *versus* Jalta kokkulepe) oli tollane välispoliitika. Samuti oli märgata erinevate ja konkureerivate huvide (näiteks välis- ja sõjaministeerium) kokkupõrkumist. Lisaks ei olnud ameeriklastest madalama astme ametnikud kõrgemate võimude otsustest alati teadlikud ja lähtusid oma tegevuses hoopis isiklikust seisukohast. Selgus, kuivõrd suurt vabadust USA ametnikud tegelikult evisid (II peatükk) – erinevalt brittidest, kes järgisid ettekirjutusi – ja millise tähendusega oli nende tegevus pagulase silmis, kui mõelda näiteks baltlaste sundrepatrieerimise, skriinimise ja muu tegevuse peale kogu laagriaja vältel (artikkel 3, II peatükk).

Uurimistöö kokkuvõtteks tuleb tunnistada, et nii Balti riikide kui ka Balti pagulaste edasist elu puudutavate otsuste langetamist mõjutas eeskätt poliitika, mille taga oli sõjaaegne ja -järgne suurriikide võimuvõitlus. Balti riigid ja baltlased ei mänginud lääneriikide välispoliitikas kuni külma sõja alguseni erilist rolli. Seejärel muutusid nad (eelkõige USA ja Nõukogude Liidu konfliktis) aga passiivseks relvaks ja manipuleerimisvahendiks.

ÜLDKOKKUVÕTE

Käesoleva dissertatsiooni esimeses peatükis analüüsiti terminite *põgenik* ja *maapagulane* ümber toimunud Teise maailmasõja kontekstis. Sissejuhatuseks tuleb tõdeda, et võõrsile sattunud isikute klassifitseerimisel ja defineerimisel põgenikuks, liitlaspõgenikuks või maapagulaseks ehk DPks avaldub käsitletava teema keerukus ja politiseeritus.

Teise maailmasõja vallapääsemise ajal ja sõja esimestel aastatel nimetati kodunt võõrsile sattunud inimesi põgenikeks. Kõige arvukama põgenikerühma moodustasid tol ajal juudid. Alates 1943. aasta teisest poolest hakkas luure andmetel sõja tõttu lisanduma üha enam eri rahvustest kodunt eemale sattunudid ja siis hakati põgenike hulgas eristama maapagulasi. Sageli hoiduti sõlmitud lepingutes, kokkulepetes, organisatsioonide põhikirjades üheselt mõistetava(te) definitsiooni(de) andmisest, mistõttu tõlgendati termineid tahes-tahmata erinevalt.

Seni läbi töötatud arhiivimaterjalide põhjal saab öelda, et peamised muutused terminite *põgenik* ja *maapagulane* defineerimisel toimusid 1943. aasta teisest poolest kuni 1946. aasta märtsi keskpaigani. Korrigeeriti ja täpsustati võõrsile sattumise põhjusi, kodakondsust ning sise- või välismigrandi staatuse määratlemise viise. Nende kolme kriteeriumi täpsustamisele avaldas otseselt mõju jõuvahekorra muutumine USA, Suurbritannia ja Nõukogude Liidu vahel. Seda võib mõista nii kitsamas tähenduses, näiteks erinevate organisatsioonide võimuvõitluses, kuid ka laiemalt, näiteks üldise poliitika kontekstis.

Teises peatükis anti ülevaade Teise maailmasõja ajal ja järel tegutsenud rahvusvaheliste pagulasorganisatsioonide tegevusest. Varem tehtud uurimistöö põhjal oli teada, et võrreldes teiste tol ajal tegutsenud organisatsioonidega etendas UNRRA Euroopa, sh Balti pagulaste küsimuses olulist rolli.

Nii nagu terminite *põgenik* ja *maapagulane* tähendusele avaldas poliitikas toimuv suurt mõju, sõltus ka pagulasorganisatsioonide töö ja tegevus enim Teise maailmasõja arengukäigust ja suurriikide (USA, Nõukogude Liit ja Suurbritannia) võimuvõitlusest. Sõja ajal ja järel tegutsenud organisatsioonide koostööd teiste organisatsioonide, riikide ja sõjaväevõimudega mõjutasid sõjas ja maailmas aset leidnud sündmused. See kõik muutis omakorda Balti riikide pagulaste tulevikku.

Sõjategevuse ja poliitika mõju avaldub ilmekalt ka UNRRA tegevuses. UNRRA loomise taga oli USA soov haarata enda kontrolli alla nii Euroopas kui ka kogu maailmas pagulastega toimuv. Ameeriklaste eesmärk oli kasutada tekkinud olukorda võimalikult soodsalt ära. Kodumaale mitterepatrieeruvad pagulased loodeti saata teistesse riikidesse, pagulaste elu haldamise ja korraldamise rahastamise taheti kaasata rohkem riike ning vajaduse korral sooviti kasutada pagulasi poliitilise mõjutusvahendina. Kuna Balti riikidest läände sattunud inimesed kuulusid poliitiliste pagulaste hulka, oligi neid muu hulgas võimalik kasutada poliitilise manipuleerimisvahendina võimuvõitluses Nõukogude Liiduga.

UNRRA loomisel seati eesmärgiks DPde probleemide lahendamine nende repatrieerimise teel. Seda eesmärki toetas organisatsiooni loomise hetkel USA huvi saada Nõukogude Liit enda liitlaseks. Kokkuvõttes saab öelda, et maapa-

gulaste skriinimine ja repatrieerimine peegeldaski suurriikide võimuvõitlust või vastupidiselt – liitlassuhteid. Saksamaal, Austrias, Taanis, aga ka Rootsis viibinud baltlased tundsid pidevat hirmu nii skriinimise käigus kogutud teabe edastamise ees venelastele kui ka sunniviisiliste repatrieerimiste pärast. Kuigi USA valitsuselt ja kõrgematelt riigiametnikelt saabus teateid, et Balti riikidest pärit pagulastel ei ole põhjust oma tuleviku pärast muretseda, sundrepatrieeriti baltlasi peale Prantsuse tsooni just nimelt ka USA tsoonides. Siiski tuleb märkida, et selline sundrepatrieerimine USA tsoonis toimus UNRRA, mitte USA sõjaväevõimude eestvedamisel. Seepärast saab käesolevaks uurimistööks läbitöötatud materjalide põhjal tõdeda, et erinevalt brittidest ja USA sõjaväevõimudest ei lähtunud UNRRA ameeriklastest ametnikud (kes said juhiseid USA valitsuselt) baltlastele teatatud Ameerika Ühendriikide valitsuse ametlikest seisukohtadest.

Artikli „**The Formation and Development of the Estonian Diaspora**” („Eesti diasporaa tekkimine ja areng”) eesmärk oli anda ülevaade Eesti diasporaa kujunemisest ja selgitada selle ajalisi ja ruumilisi muutusi. Üldiselt saab Eesti puhul eristada kolme väljarändelainet. Esimene neist algas 19. sajandi keskpaigast ja kestis Esimese maailmasõjani peamiselt itta ning selle tulemusena elas Eesti iseseisvumisaja alguses väljaspool kodumaad ligi 19% tolleaegsest Eesti rahvastikust. Teine väljarändamise laine on seotud Teise maailmasõjaga ja see liikus peamiselt läände. 1945. aastal elas väljaspool Eestit ligikaudu 200 000 eestlast ehk samamoodi u 19% Eesti rahvastikust. Erinevalt esimesest lainest asus lääneriikides hinnanguliselt 90 000 ja idas viibis orienteeruvalt 110 000 eestlast. Teise laine sihtriigid olid Rootsi, USA, Kanada, Austraalia ja Suurbritannia. Kolmas ja seni käimasolev väljaränne sai alguse pärast Eesti taasiseseisvumist 1991. aastal. See mahult väikseim laine kulgeb eelkõige läände ja selle laad on võrreldes varasemate väljarännetega muutunud. Kui esimese laine käigus mindi itta vaba maad otsima ja teise laine käigus satuti võõrsile sõjast tulenevatel poliitilistel põhjustel, siis kolmanda laine puhul on seniste uurimuste põhjal tegu eelkõige töörännega. Uusväljarände peamised sihtriigid on Soome, Saksamaa ja teised Euroopa Liidu liikmesmaad.

Teises artiklis „**Teise maailmasõjaegne eestlaste sundmigratsioon läände**” analüüsiti Teise maailmasõja ajal aset leidnud eestlaste lahkumist läände ja võõrsile jõudnud eestlaste vanust, sugu, haridustaset. Erinevate allikate ja eestlastest pagulaste andmeanalüüsi põhjal satuti läände mitmesugustel põhjustel, nagu tööle või õppima asumine, evakueerumine, relvajõududes teenimine, baltisakslastega või eestirootslastega koos võõrsile siirdumine, kuid ka sõja eel võõrsil asunud Eesti Vabariigi kodanike läände jäämine. Läände mindi kogu sõja vältel. On alust arvata, et 1944. aasta hilissuvised ja sügisese suure põgenemise käigus läände jäänute seas on tsiviilisikute hulk seni arvatust väiksem. Valdava osa Saksamaale ja Saksamaa poolt okupeeritud aladele asunud laagrielanikest moodustasid sõja käigus Saksamaale tööle või õppima asunud, evakueeritud, Saksa ja Soome relvajõududesse teenima värvatud ning tsiviilisikuna läände põgenenud isikud.

Teise maailmasõja aegset rännet läände tuntakse kui sunniviisilist. Ent kui seda lähemalt uurida ja paigutada selle kõrvale eestlaste väljasaatmine itta, siis

selgub, et sellel on mitu vabatahtlikule rändele omast tunnust. Hinnanguliselt jõudis Teise maailmasõja käigus läände 75 000–80 000 eestlast, kellest omakorda repatrieerus ligikaudu 21 000 inimest kodumaale.

Kolmas artikkel „**The Yalta Agreement and the Repatriation of Estonians in 1945–52**” („Jalta kokkulepe ning eestlaste repatrieerimine 1945–1952”) keskendus repatrieerimise teemale. Uurimise tulemusena saab öelda, et repatrieerimist puudutavad õigusaktid tuginesid enamasti 1945. aasta veebruaris allkirjastatud Jalta kokkulepete lisadele. Lepingute lisades seisis, et kõik Nõukogude Liidu kodanikud tuleb kodumaale tagasi saata, ent täpsustamata oli jäetud, kes kuuluvad Nõukogude kodanike hulka. Seepärast tõlgendati kokkulepet edaspidi vastavalt vajadusele.

Kui lääne allikate kohaselt repatrieerus 1945.–1952. aastal 735 eestlast, siis Nõukogude Liidu andmetel pöördus neist kodumaale tagasi 20 575. Lähemalt uurides selgus, et lääne autorite mainitud arv kajastab vaid rahvusvaheliste organisatsioonide haldusaladelt kodumaale tagasipöördunud, aga Nõukogude Liidu arhiiviallikates kajastuv näitaja sisaldab kõikjalt, sh teel läände olnute tagasipöördumist. Suure tõenäosusega olid eestlased enamasti sundrepatrieerituid, ent läände sattumise põhjuseid arvesse võttes leidis nende seas kindlasti ka neid, kes naasid vabatahtlikult kodumaale.

Neljandas artiklis „**Eesti põgenikud Taanis 1945–1952 ja nende edasine saatus**” võeti lähema vaatluse alla sõja käigus Taani sattunud eestlased. Nende laagrielu väärrib üksikasjalikumat uurimist kahel põhjusel: esiteks kuulus Taani pärast Saksamaa kapituleerumist ainult Briti kontrolli alla ja kuna Taani sattunud eestlaste kohta on koostatud andmebaas, on võimalik põhjalikumalt analüüsida sinna sattunud eestlaste tausta ja vaadelda, kes asusid ümber, mis olid selle põhjused ja millistesse riikidesse mindi.

Kokkuvõtlikult oli Taani Briti valitsuse kontrolli all, ent kuni 1949. aastani evisid laagrite loomisel ja haldamisel olulist rolli Taani Punane Rist ja Taani ministeeriumid. Seepärast kujunes sealsete eestlastest põgenike olukord teistsuguseks kui Saksamaa DP laagrites. Suurimad erinevused ilmnesisid skriinimises, mida tehti ainult laagrielanike registreerimisel ja kogu laagriperioodi vältel teadaolevalt vaid kaks korda, aga ka selles, et puuduvad andmed sundrepatrieerimise kohta. Kuigi Nõukogude Liidu esindajatel lasti Taani laagrites käia ja repatrieerimist propageerida, ei valitsenud seal pidevat hirmu, mida ei saa aga öelda Saksamaa ja Austria DP laagrites valitsenud olukorra kohta. Dissertatsiooni raames läbi töötatud arhiiviallikate põhjal on alust arvata, et Taani laagrite vabama õhustiku tagas eelkõige nende allumine brittidele ja asjaolu, et UNRRAI ei lubatud laiendada oma tegevust Taani.

Taani jõudnud eestlaste andmete analüüs kinnitas varasema uurimistöökäigus ja artiklis 2 esitatud läände lahkunud eestlaste lahkumise ajendeid. Samamoodi leidis kinnitust uurimuse alguses püstitatud hüpoteesi, et uude riiki ümberasumisel said otsustavaimateks teguriteks põgeniku vanus, amet (erialaoskused) ja haridus. Saksamaaga võrreldes pöörati Taanist ümber asustatud isikute puhul vähem tähelepanu põgenike tervislikule seisundile. Laagrielanike üleviimisel lähtuti eelkõige uue asukohariigi majanduslikest huvidest.

Selle aastaid kestnud uurimise kokkuvõtteks tuleb öelda, et kui seni on käsitletud Balti riikidest läände sattunud pagulaste teemat kui üht osa ida-lääne konfliktist, kus lääts võitles Balti riikidest pärit isikute õiguste eest, siis läbitöötatud materjalide põhjal näib teema palju keerulisem ja mitte nii üheti mõistetav. Läände sattunud baltlastest hakkas sõja ajal kujunema poliitiline manipuleerimisvahend. Pagulasi puudutanud sõja lõpu aegseid õigusakte vaadates ja valitsenud olukorda tagantjärele hinnates võib öelda, et Teise maailmasõja järel kehtis 1945. aasta aprilliks-maiks välja kujunenud olukord: kuigi britid olid tunnustanud *de facto*, et Nõukogude Liit annekteeris Balti riigid, ei pooldanud nad baltlaste sunniviisilist väljaandmist, nagu USA sõjaväevõimud. UNRRA, organisatsiooni, kus domineerisid USA president Roosevelti aegsed arusaamad, järgi kuulusid baltlased aga sundrepatriantide hulka. Kindlasti mõjutas baltlaste edasist saatust ühtse seisukoha puudumine lääneliitlaste ja USA esindajate seas.

Läbitöötatud materjalide põhjal ja baltlastest pagulaste näitele tuginedes selgus, et eelkõige ameeriklastest poliitikute sõnade ja tegude vahel esines vasturääkivusi. Ühest küljest andis eestlastest pagulastele raskes ja keerulises olukorras lootust ja toetust see, et ameeriklased ei tunnustanud Balti riikide annekteerimist ei *de iure* ega *de facto*, samuti võimalus jätkata ametlikult takistusteta Eesti peakonsulaadi tegevust New Yorgis, laiemas poliitilises plaanis aga ka allkirjastatud „Atlandi harta“ või „Vabastatud Euroopa deklaratsioon“. Teisalt tekitasid nii UNRRA raames tehtud koostöö Nõukogude Liidu esindajatega kui ka sundrepatrieerimine baltlaste laagris kindlustunde asemel hoopis hirmu tuleviku ees.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

Arhiiviallikad

Balti Arhiiv Rootsi Riigiarhiivis (rts *Baltiska Arkivet Sveriges Riksarkivet*) ehk *BARA*:

- August Koerni arhiiv
- Karl Liivola arhiiv
- Mitmesugused väiksemad arhiivid
- August Rei arhiiv
- Karl Ristikivi arhiiv
- August Warma arhiiv.

Eesti Riigiarhiiv ehk *ERA*:

- Fond R-81 Haridusdirektoorium, nimistu 1
- Fond 1622 Karl Robert Pusta isikufond, nimistu 2
- Fond 1608 Eesti Peaksonulaat New Yorgis, nimistu 2
- Fond R-1789 Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuv Repatrieerimise Osakond, nimistu 1
- Fond 4949 Sõgel, Endel – kirjandusteadlane ja ühiskonnategelane, nimistu 1.

Hooveri Instituut (ingl *Hoover Institution on War, Revolution and Peace*) ehk *HI*:

- Alfreds Bilmanis arhiiv
- Petras P. Daužvardis arhiiv
- Jules Feldmanis arhiiv
- Latviešu Centrālā Komiteja (LCK) arhiiv
- Eduardas Turauskas arhiiv.

USA Riigiarhiiv ja Dokumenditalitus (ingl U.S. National Archives and Records Administration, asukohaga College Park, Maryland ehk *NARA*):

Rg 59 General Records of the Department of State:

- The central Decimal File Estonia, Latvia, Lithuania, Baltic1910–1949
- The central Decimal File Estonia, Latvia, Lithuania, Baltic1950–1963
- The central Decimal File Office of Eastern European Affairs, Baltic States 1940–1961
- Refugees WW II
- Refugees and DPs
- UNRRA

Rg 43 WWII Conference

Rg 165 Records of the War Department General and Special Staffs

Rg 278 Records of Displaced Persons Commission, 1948–1952

Rg 331 War Department

Rg 334 War Department (POW).

Suurbritannia Rahvusarhiiv (ingl The National Archives) asukohaga Kew, London ehk *TNA*:

FO 371 Foreign Office: Political Departments: General Correspondence from 1906–1966

WO 219 Records of the Armed Forces from commands, headquarters, regiments and corps

CAB Cabinet Office papers

DO Dominion Office papers.

Kirjandus

Raamatud:

- Andræ, C. G. (2005). *Rootsi ja Suur põgenemine Eestist 1943–1944*. Tallinn: Olion.
- Арзамаскин, Ю. (2001). *Заложники Второй мировой войны: репатриация советских граждан в 1944–1953 гг.* Москва.
- Applebaum, A. (2003). *Gulag: A History of the Soviet Camps*. London: Lane.
- Aun, K. (1985). *The Political Refugees. A History of the Estonians in Canada*. Toronto.
- Boyle, P., Halfacree, K. and Robinson, V. (1998). *Exploring Contemporary Migration*. London: Longman.
- Castles, S., Miller, M. J. (2009). *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World, 4th Edition*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan.
- Elliot, M. R. (1982). *Pawns of Yalta: Soviet Refugees and America's Role in Their Reparation*. Urbana, IL: University of Illinois Press.
- Feingold, H. L. (1970). *The Politics of Rescue: The Roosevelt Administration and the Holocaust, 1938–1945*. New Brunswick, New Jersey: Rutgers U. Press. USA.
- Filed, H. (1962). „M“ *Project for F.D.R. Studies on Migration and Settlement*. Publisher: Edwards Brothers.
- Fitzpatrick, S. (1994). *Stalin's Peasants*. Oxford: Oxford University Press.
- Gaddis, J. L. (2000). *The United States and the Origins of the Cold War, 1941–1947*. New-York: Columbia University Press.
- Getty, J. and Manning, R. (1993). *Stalinist Terror: New Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goeken-Haidl, U. (2007). *Der Weg zurück. Die Repatriierung sowjetischer Zwangsarbeiter und Kriegsgefangener während und nach dem Zweiten Weltkrieg*. Essen: Klartext Verlag.
- Grose, P. (2000). *Operation Rollback: America's Secret War Behind the Iron Curtain*. Publisher: Houghton Mifflin.
- Harper, J. L. (1996). *American Visions of Europe. Franklin D. Roosevelt, George F. Kennan, and Dean G. Acheson*. Cambridge University Press.
- Helemäe, J., Saar, E., Vöörmann, R. (2000). *Kas haridusse tasus investeerida? Hariduse selekteerivast ja stratifitseerivast rollist kahe põlvkonna kogemuse alusel*. Tallinn: TA Kirjastus.
- Havrehed, H. (1987). *De tyske flygtningen i Danmark 1945–1949*. Odense.
- Holborn, L. W. (1956). *The International Refugees Organization. It's History and Work 1946–1952*. Oxford.
- Isohella, A.-R. (2008). *Soomepoisid: Eesti mehed Soome Jätkusõjas*. Tallinn: SE&JS.
- Jacobmeyer, W. (1985). *Vom Zwangsarbeiter zum heimatlosen Ausländer. Die Displaced persons in Westdeutschland 1945–1951*. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht.
- Jansen, E. (2007). *Eestlane muutuv asjas. Seisusühiskonnast kodanikuühiskonda*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.
- Jürjo, I. (1996). *Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal*. Tallinn: Unara.
- Kallak, K. (2000). *Veetlev maa*. Tallinn: Ühiselu.
- Kalling, K., Tammiksaar, E. (2008). *Eesti Teaduste Akadeemia ajalugu. Arenguid ja järeltusi*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia.
- Kangro, B. (1976). *Eesti Rootsist. Ülevaade sõnas ja pildis*. Lund.

- Karjahärm, T., Sirk, V. (2007). *Kohanemine ja vastupanu: Eesti haritlaskond 1940–1987*. Tallinn: Argo.
- Karjahärm, T., Luts, E.-M. (2005). *Kultuurigenotsiid Eestis: kunstnikud ja muusikud 1940–1953*. Tallinn: Argo.
- Kool, F. (1999). *DP kroonika. Eesti pagulased Saksamaal 1944–1952*. Lakewood, New Jersey.
- Kulu, H. (1992). *Eestlased maailmas: ülevaade arvukusest ja paiknemisest*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kulu, H. (1997). *Eestlaste tagasiränne, 1940–1989: Lääne-Siberist pärit eestlaste näitel*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Laar, M., Pillak, P., Saueauk, M., Rebas, H. (2010). Soomepoisid võitlus jätkub: II maailmasõjas Soome armees võidelnud Eesti vabatahtlike ajalugu 1939. Tallinn: Greif.
- Laas, J. (2010). Teadus diktatuuri kütkeis. Eesti teadusest ja kõrgharidusest natsionaal-sotsialistliku ja sovetliku teaduspoliitika raames. Epikriis. Tallinn: Argo.
- Livi-Bacci, M. (2000). *The Population of Europe*. Oxford: Blackwell.
- Maamägi, V. (1980). *Uut elu ehitamas. Eesti vähemusrahvus NSV Liidus (1917–1940)*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Made, T. (2008). *Eestlased sõjapõrgus*. Tallinn: Argo.
- Martin, J. I. (1965). *Refugees Settlers – A Study of DP in Australia*. Canberra.
- Mettus, V. (1971). *Soovimata külalised*. Lund.
- Myllyniemi, S. (1973). *Die Neuordnung der baltischen Länder 1941–1944*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Nazi-Soviet conspiracy and the Baltic States: diplomatic documents and other evidence*. (1948). Koos A. Rei. London: Boreas, Stockholm: Linkoln Bloms Boktryckeri.
- Oras, A. (2002). *Eesti saatuslikud aastad 1939–1944*. Tallinn: Olion.
- Pennar, J., Parming, T. and Rebane, P. (1975). *The Estonians in America, 1627–1975: A Chronology and Fact Book*. New York: Oceana Publications.
- Piiroja, J., Ulk, E., Kundzins, K., Schwabe, A., Rudinskas, P., Balsys, L. (1947). *Baltic Refugees and Displaced Persons*. London.
- Proudfoot, M. J. (1957). *European Refugees: 1939–1952. A Study in Forced Population Movement*. London: Faber & Faber.
- Pullat, R. (1981). *Peterburi eestlased. Ajaloolis-demograafiline käsitus XVIII algusest kuni 1917. aastani*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Raag, R. (1999). *Eestlane väljaspool Eestit. Ajalooline ülevaade*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Raun, T. (1987). *Estonia and the Estonians*. Stanford: Hoover University Press.
- Rei, A. (1972). *The drama of the Baltic peoples*. Stockholm: Vaba Eesti.
- Renter, A. (1958). *Suurtööstuse tekkimine ja arenemine Eestis 19. ja 20. sajandil*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Ristikivi, K. (2009). *Päevaraamat*. Tallinn: Varrak.
- Salomon, K. (1991). *Refugees in the Cold War. Toward a New International Refugees Regime in the Early Postwar Era*. Lund: Lund University Press.
- Sjöberg, T. (1991). *The Power and the Persecuted. The Refugees Problem and the Intergovernmental Committee on Refugees (IGCR) 1938 – 1947*. Lund: Lund University Press.
- Stille, B. (1994). *Vom Baltikum ins Schwabenland. Estenlager und Ausquartiertenschicksal in Geislingen an der Steige 1945 – 1950*. Weissnehorn. Anton H. Konrad Verlag.

- Taagepera, R., Misiunas, R. J. (1997). *Balti riigid: sõlтеаastad 1940 – 1990*. Tallinn: Koolibri.
- Tolstoy, N. (1978). *Die Verratenen von Jalta: Englands Schuld vor der Geschichte*. Munich-Vienna.
- Uustalu, E. and Moora, H. (1993). *Soomepoisid: ülevaade Eesti vabatahtlike liikumisest ning sõjateest Soomes ja kodumaal Teise maailmasõja päevil*. Tallinn: Olion.
- Vassar, A. (1975). *Uut maad otsimas. Agraarne ümberasumisliikumine Eestis kuni 1863. aastani*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Wyman, M. (1998). *Europe's Displaced Persons, 1945–1951*. Ithaca, Cornell University Press.

Kogumikud:

- Balti Ülikooli Eesti Seltsi toimetis: Balti Ülikool*. (1991). Toim E. Järvesoo, Toronto.
- Displaced Persons: Flüchtlinge aus den baltischen Staaten in Deutschland*. (2007). C. und M. Pletzing (Herausgeber). Colloquia Baltica 12. Beiträge zur Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas. München: Martin Meidenbauer.
- The Disentanglement of Populations. Migration, Expulsion and Displacement in post-war Europe, 1944–49*. (2011). Ed. J. Reinisch, E. White. New York: Palgrave Macmillan.
- Eesti ajalugu*. VI osa. (2005). Tegevtoim A. Pajur, T. Tannberg, peatoim S. Vahtre. Tartu: Greif.
- Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas*. I–X osa. Toim E. Blumfeldt, H. Kauri, R. Maasing, V. Pekomäe. Stockholm: EMP, 1954–1962.
- Eesti saatusaastad 1945 – 1960*. I–IV osa. Toim E. Ernits, Ü. Jürima, H. Kauri, R. Maasing, A. Purre ja M. Üürike, Stockholm: EMP, 1963–1966.
- Eesti teadlased paguluses*. (2009). Koost V. Mägi, A. Valmas; Toim V. Mägi. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Eesti teadlased ja insenerid välismaal*. (2011). Koost V. Mägi, A. Valmas. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Eesti teadlased väljaspool kodumaad. Biograafiline teatmik*. (1984). Toim T. Künnapas. Eesti Teadusliku Instituudi Toimetised. Stockholm.
- Eestlased Austraalias*. I osa. (1988). Toim Ö. Haas, V. Siska. Adelaide.
- Eestlased Austraalias*. II osa. (1995). Eestlased Austraalias ja Uus-Meremaal. Toim G. Neeme jt. Melbourne.
- Eestlased Kanadas: Ajalooline koguteos*. I osa. (1975). Toim A. Kurlents, R. Antik, J. Olvet. Toronto.
- Eestlased Kanadas: Ajalooline koguteos*. II–III osa. (1985, 1997). Toim V. Lillakas jt. Toronto.
- Eestlaste põgenemine Läände Teise maailmasõja ajal: artiklid ja elulood*. (2009). Toim T. Hallik, K. Kukk, J. Laidla, elulugude toim R. Reinvelt. Tartu.
- Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. (2006). Koost Hiio, T; Toim T. Hiio jt. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, Tallinn: Tallinna Raamatu trükikoda.
- Igavesti noored. Mälestusi ja meenutusi Teisest maailmasõjast tänapäevani*. (1992). Koost H. Põdersoo, E. Purje. Lennuväepoiste Klubi, Toronto.

- Labida ja relvaga: eestlastest töö ja võitluses II maailmasõjas.* (2005). Koost L. Kosenkranius. Tartu: Greif.
- Pool sajandit eestlust paguluses.* (1995). Toim A. Horm. Stockholm.
- Rändlindude pesad: eestlaste elulood võõrsil.* (2006). Koost T. Kirss. Eesti Kirjandusmuuseum, Toronto Ülikooli Eesti õppetool, Tartu.
- Soldiers of Memory. World War II and Its Aftermath in Estonian Post-Soviet Life Stories.* (2011). Toim E. Kõresaar. Amsterdam: Rodopi.
- Universitas Tartuensis 1632–2007.* (2007). Toim T. Hiio ja H. Piirimäe. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Peatükid, artiklid raamatust või ajakirjast:

- Arens, O. (2010). Ajalookirjutus eksiilis: Eesti Teaduslik Selts Rootsis. – *Acta historica Talliensia*, 15.
- Birger, A. (1995). Den table barndom. En lettisk flygtning i Vestjylland. – *Fra Ribe Amt*, Bind 26:3.
- Ernits, E. (1966). Põgenikud sõjaaegsel Saksamaal. – *Eesti saatusaastad 1945–1960*. IV osa, Toim E. Ernits jt. Stockholm: EMP.
- Gardner, L. C. (1970). The New Deal; New Frontiers, and the Cold War: A Re-examination of American Expansion, 1938–1945. – *Corporations and the Cold War*. Ed. D. Horowitz. New York, London.
- Helk, V. Pagulastudengist Taani arhivaariks I–XIII. [Mälestused 1947–1991.] – *Tuna* 2002, nr 3 – 2005, nr 3.
- Herm, A. (2007). Estonians abroad. – *Population 2005–2006*. Toim L. Haugas. Tallinn: Estonian Statistical Office.
- Hiio, T. (2001). Eesti üksused Kolmanda Reich'i relvajõududes. – *Vikerkaar*, nr 8/9.
- Hiio, T. (2006). Combat in Estonia in 1944. – *Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. Koost Hiio, T; Toim T. Hiio jt. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, Tallinn: Tallinna Raamatu trükikoda.
- Horm, A. (1965). Suur põgenemine. – *Tammine rahvas II. Kaks aastakümnet rahvuslikku tegevust*. Toim R. Kolk, J.-O. Lauri, H. Mark, M. Üürike. Stockholm.
- Isakar, M. (2009). Armin Öpik – Eesti geoloog muutuv asjas. – *Eesti teadlased paguluses*. Koost V. Mägi, A. Valmas; Toim V. Mägi. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Jensen, C. P. (1990). De baltiske flygtninges tilværelse og barske oplevelsen under 2. verdenskrig. Samtaler og beretninger fra forsekkellige. De to lever endnu her i landet. – *Fra Ribe Amt*, Bind 25:1.
- Jürgenson, A. (2008). Vabatahtliku ja sunniviisilise migratsiooni dihhotoomiast migratsiooni makro- ja mikroteooriate valguses. – *Acta Historica Tallinnensia*, 13.
- Kaarsted, T. De tyske flygtninge i Danmark 1945–1949. – *Historie. Jyske samlinger*, Bind Ny række 17 (1987–1989), 2.
- Kangeris, K. (1988). Die baltischen Völker und die deutschen Pläne für die Räumung des Baltikums 1944. – *Baltisches Jahrbuch. Baltischen Christlichen Studentenbund*, 5.
- Kangeris, K. (2006). German plans for retreat from the Baltics: the Latvian case. – *Suur põgenemine 1944. Eestlaste põgenemine läände ja selle mõjud*. Toim K. Kumer-Haukanõmm, T. Rosenberg, T. Tammaru. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Karma, O. (1952). Jooni suurtööstuse arenemisest Eestis monopolistliku kapitalismi ajajärgul. – *ENSV Teaduste Akadeemia Toimetised*, 1(4).

- Katus, K. (1989). Eesti demograafiline areng läbi sajandite. – *EKDK Rahvastiku-uuringud*. Seeria B:9.
- Kivimäe, J. (1995). Aus der Heimat ins Vaterland: die Umsiedlung der Deutschbalten aus dem Blickwinkel estnischer nationaler Gruppierungen. – *Nordost-Archiv*, IV(2).
- Kulu, H. (2000). Policy towards the diaspora and ethnic (return) migration: an Estonian case. – *GeoJournal*, 51(3).
- Kulu, H., Tammaru, T. (2000). Ethnic return migration from the East and the West: the case of Estonia in the 1990s. – *Europe-Asia Studies*, 52(2).
- Kumer-Haukanõmm, K. (2007). Balti põgenike problemaatika USA poliitikas 1945–1952. – *Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis*. Toim T. Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 15(22).
- Kõks, J. (1966). Eesti sõjameeste jälitamised DP-laagreis. – *Eesti saatusaastad 1945–1960*. IV osa, Toim E. Ernits jt. Stockholm: EMP.
- Kyhn, P. (1996). Taani suhtumine Balti riikidesse aastail 1940–1950. – *Akadeemia*, 11.
- Kyhn, P. (1998). Unwelcome Guests – Estonian and other Baltic Refugees in Denmark after World War II. – *Festschrift für Vello Helk zum 75. Geburtstag. Beiträge zur Verwaltungs-, Kirchen- und Bildungsgeschichte des Ostseeraumes*. Hrsg. von E. Küng, H. Tamman. Tartu.
- Laar, M. (1992). Rahvuslik ärkamisaeg ja venestusaeg. – *Eesti ajalugu ärkamisajast tänapäevani*. Toim S. Öispuu. Tallinn: Koolibri.
- Laas, J. (2009). Mälestusi ja läbielamusi Eestist lahkumise eelpäevil septembril-oktoobril 1944. – *Tuna*, 3.
- Laas, K. (1987). Rahvastiku ränded Eestis. – *Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat*, 22.
- Lumiste, L. (1963). Okastraadist taras. – *Eesti saatusaastad 1945–1960*. I osa, Toim E. Ernits jt. Stockholm: EMP.
- Lund-Jensen, G. De ikke-tyske flygtninge fra anden verdenskrig under dansk forsyning i Danmark maj 1945 – november 1948, oktober 1950 – april 1953. – *Utrykt speciale*, Odense, 1995–96.
- Luts, K. (2005). Saksamaal USA okupatsioonitsoonis moodustatud Eesti töö- ja vahikompaniidest. – *Laidoneri muuseumi aastaraamat*. Tallinn: Eesti Sõjamuuseum.
- Madise, J. (1966). Emigratsioon Saksamaalt. – *Eesti saatusaastad 1945–1960*. IV osa, Toim E. Ernits jt. Stockholm: EMP.
- Madise, J. (1966). Repatrieerimine oli peäülesandeks. – *Eesti saatusaastad 1945–1960*. IV osa, Toim E. Ernits jt. Stockholm: EMP.
- Madise, J. (1966). Vahi- ja töökompaniid. – *Eesti saatusaastad 1945–1960*. IV osa, Toim E. Ernits jt. Stockholm: EMP.
- Madise, J. (1966). Veel sõjameeste saatusest. – *Eesti saatusaastad 1945–1960*. IV osa, Toim E. Ernits jt. Stockholm: EMP.
- Miyagawa, S. (1997). American Immigration and Refugee Law: A Legal Reflection of the Ambivalence toward “Aliens”. – *Diversified Migration Patterns of North America: Their Challenges and Opportunities*. The Japan Centre for Area Studies. JCAS Symposium Series 4, Kitagawa Otsuru Chieko (ed.) Japan. Osaka.
- Nõmm, T. (1990). Eesti üksustest Saksa sõjaväes. – *Akadeemia*, 1.
- Oltmer, J. (2008). Wanderungsraum Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert. – *Inter Finitimos. Jahrbuch zur deutsch-polnischen Beziehungsgeschichte*, Bd. 6.
- Paida, H. (1962). Transpordi areng Eestis kapitalismi tingimustes. – *Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat*, 5.

- Penrose, E. F. (1951). *Negotiating on Refugees and Displaced Persons, 1946. – Negotiating with the Russians*. Ed. R. Dennett, J. F. Johnson. USA.
- Pihlau, J. (2003). Eestlaste põgenemised läände: “ärahüppajad”. – *Tuna*, 2.
- Piirimäe, K. (2006). *Estonian Prisoners of War in Germany after World War II. – Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. Koost Hiio, T; Toim T. Hiio jt. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, Tallinn: Tallinna Raamatu trükikoda.
- Pistohlkors, G. v. (2008). Eestist noores eas ümberasunud sakslase tagasivaateid. – *Sõna jõul. Diasporaa roll Eesti iseseisvuse taastamisel*. Koost K. Anniste, K. Kumer-Haukanõmm, T. Tammaru. Tartu Ülikooli Välis-Eesti uuringute keskuse toimetised, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Rahi-Tamm, A. (2005). Inimkaotused. – *Valge raamat: eesti rahva kaotustest okupatsioonide läbi 1940–1991*. Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon. Toim Ü. Ennuste. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Reinans, A. (2006). Eesti põgenikud Rootsi statistikas. – *Suur põgenemine 1944. Eestlaste põgenemine läände ja selle mõjud*. Toim K. Kumer-Haukanõmm, T. Rosenberg, T. Tammaru. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Reinans, A. (2008). Rootsi eestlased 1953. aastal. I–II osa. – *Akadeemia*, nr 5–6.
- Rink, E. (1966). Keskesinduse sammud põgenike heaoluks Saksamaal. – *Eesti saatus-aastad 1945–1960*. IV osa, Toim E. Ernits jt. Stockholm: EMP.
- Roosi, R. (2006). Repatriation to Estonia and Repatriation policy in ESSR 1944–1955. – *Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. Koost Hiio, T; Toim T. Hiio jt. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, Tallinn: Tallinna Raamatu trükikoda.
- Rosenberg, T. (1998). Eestlaste väljaränne 19. sajandil–20. sajandi alul: taust ja võrdlusi naabritega. – *Eesti kultuur võõrsil. Loode – Venemaa ja Siberi asundused*. Toim T. Tuisk, Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Saar, E. (2004). Põgenemine Rootsi 1944. aasta hilissuvel ja sügisel. – *Tuna*, 3.
- Saldukas, L. (2006). Lithuanians in DP camps in Germany (after the mass emigration in 1944). – *Suur põgenemine 1944. Eestlaste põgenemine läände ja selle mõjud*. Toim K. Kumer-Haukanõmm, T. Rosenberg, T. Tammaru. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Tammaru, T. (2001). The Soviet Union as a deviant case? Under-urbanization in Soviet Estonia. – *Urban Geography*, 22 (6).
- Tammaru, T., Kulu, H. (2003). The ethnic minorities of Estonia: changing size, location, and composition. – *Eurasian Geography and Economics*, 44 (2).
- Tammaru, T., Kumer-Haukanõmm, K., Anniste, K. (2008). Eesti diasporaa kujunemine ja areng. – *Sõna jõul. Diasporaa roll Eesti iseseisvuse taastamisel*. Toim K. Anniste, K. Kumer-Haukanõmm, T. Tammaru. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Tannberg, T. (2006). Numerus clausus in der russischen Armee. Über die religiösen und nationalen Beschränkungen bei der Komplettierung der Truppen in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. – *Forschungen zur baltischen Geschichte*. Toim M. Laur, K. Brüggemann, Band 1. Tartu: Akadeemiline Ajalooselts.
- Tepp, L. (1994a). Rahvastikuränne Eestisse ja Eestist välja. – *Eesti Statistikaameti Kuukiri*, 9.
- Tepp, L. (1994b). Rahvastiku välisrände lähte- ja sihtkohad. – *Eesti Statistikaameti Kuukiri*, 10.

- Thomsen, B. De baltiske flygtninge i Danmark 1945–1949. – *Historie. Jyske Samlinger*, Bind Ny række 12 (1977–1978), 1–2.
- Tiit, E.-M. (1993). Eesti rahvastik ja selle probleemid. I–II osa. – *Akadeemia*, nr 8–9.
- Vsevirov, D. (2002). Kodumaa kutsub. Repatrieerumisest ENSV-s. – *Looming*, 12.
- Võime, L. (1992). Väljarändamine ja väliseestlased. – *Eesti ajalugu ärkamisajast tänapäevani*. Toim S. Õispuu. Tallinn: Koolibri.
- Warring, A. (1996). Bad pigtråd. Tyske flygtninge i Danmark 1945–1949. – *Bur kan, kan ikke – vil, vil ikke. Kvindeliv i perspektiv*. Karen Hjort et al. (red.). København.
- Земсков, В.Н. (1990). Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба: 1944–1951 годы. – *История СССР*. 1990а. № 4,

Käsikirjalised materjalid:

- Kalbus-Laaman, E. (2007). Intervjuu.
- Kangeris, K. (1985). Die Organisierte Flucht aus dem Baltikum nach Schweden 1944 – von Amerikanern Finanzierte Aktionen. – *Eight Conferences on Baltic Studies in Scandinavia*, June 7–11, Stockholm.
- Kask, I. (2006). *Eestlaste tagasiränne Eestisse aastatel 1989–2000*. Magistritöö. Tartu: Geograafia Instituut.
- Kumer-Haukanõmm, K. (2005). *USA välispoliitika Balti küsimuses 1944–1952 läbi Balti põgenike problemaatika*. Magistritöö. Tartu Ülikool, Filosoofia teaduskond, Ajaloo osakond, Tartu.
- Kumer, K. (2000). *Eesti põgenike problemaatika Külma sõja alguses: 1944–1953*. Lõputöö. Tartu Ülikool, Filosoofia teaduskond, Ajaloo osakond, Tartu.
- Luts, K. (2006). *Eesti sõdur võõras mundris: Eestlased USA armees 1946–1991*. Lõputöö. Tartu Ülikool, Ajaloo ja arheoloogia Instituut, Tartu.
- Piirimäe, K. (2009). *Estonia, the Baltic Question and the „Big Three“ Allies in World War Two*. PhD dissertation. University of Cambridge, Cambridge.
- Raud-Pähn, M. (2008–2010). *Mälestused Taanis viibitud ajast*. Intervjuud.
- Raud-Pähn, M. (2009–2010). *Mälestused*. Käsikiri. Stockholm.
- Must, A. (2007). *Venemaa eestlased*. Avalik loeng Tartu Ülikoolis 5. mail.
- Notini, C. (2008). *A Cold War Pursuit: National Security and Soviet Refugees in Sweden, 1945–60*. Ettekanne.
- Saarsoo, B. (1944–45). Päevik.

Periodika:

- Eesti Päevaleht (Stockholmis)
- Postimees
- Meie Tee
- Sõnumid
- Teataja
- Võitleja
- Välis-eestlase kalender

Interneti allikad:

- http://avalon.law.yale.edu/20th_century/sov007.asp (12.03.2009).
- Agreement Relating to Prisoners of War and Civilians Liberated by Forces Operating Under Soviet Command and Forces Operating Under United States of America Command, February 11, 1945, Article 2.*

http://www.zionism-israel.com/dic/Evian_conference.htm (26.05.2010) *Proceedings of the Intergovernmental Committee, Evian, July 6th to 15th, 1938. Record of the Plenary Meetings of the Committee. Resolutions and Reports.*

http://www.mnemosyne.ee/hc.ee/pdf/conclusions_ee_1944-.pdf (09.11.2011). Nõukogude okupatsioon Eestis alates aastast 1944. Eesti Mälu Instituut koduleheküljel publitseeritud Max Jakobsoni ehk Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni kolmas raport.

<http://www.balther.net/valiseesti-arhiivikogude-koondtabel/?lang=> (28.02.2012)

SUMMARY

The Fate of Baltic Refugees and Displaced Persons in 1945–1952: the Example of Estonian Refugees and Displaced Persons

This dissertation studies the fate of refugees and displaced persons from the Baltic countries that were displaced to the West, using Estonians as the example. The dissertation consists of four articles, two chapters that supplement the articles, and a discussion that sums up the chapters and articles.

The present dissertation is primarily based on the records of the US National Archives and Records Administration, the Baltic Archives in Sweden and the UK National Archives. During the research for this dissertation, the author did unfortunately not have time to study Russian sources, which would certainly have contributed to a more comprehensive overview. The thesis relies on new data as well as data based on less-studied archive records concerning refugees and displaced persons of Estonian origin. In the analysis of the process of displacement, the author considers the reasons and motivations of the Estonians that left Estonia and ended up in Sweden, Denmark and Germany. In studying the fate of Estonians that lived in displaced persons camps abroad, the author focuses only on the Estonians displaced to Denmark and to the British and American zones of occupation in Germany.

The research is based on the principle of historicism, meaning that events are considered in their historical context. The dissertation looks at different phenomena, studying the main stages in their emergence, transformation and development and their characteristic features.

Research problem

A synthesis of past events and of the analysis of the related data helps to provide new explanations as to why Estonians left their homeland; to describe what factors, and how, influenced the arrangements in camps; and to show why and how people left the camps and where they resettled at the start of the Cold War, taking Denmark as the example. Three main groups of topics have emerged in the study of refugees and displaced persons from the Baltic countries, and these are discussed in detail in this dissertation. First, the author studies who were the Estonians that ended up in the West during the war and how many of them there were; also, why and how did this happen. This helps to determine the social composition of the Estonian refugees and displaced persons – based on this, it is easier to understand their fate.

The second group of topics concerns the period after emigration, i.e. the encampment period. Previous research has shown that three countries – the USA, United Kingdom and Soviet Union – were primarily in charge of the relevant arrangements immediately after World War II, either through direct involvement or by pulling the strings through organisations. Aspects of life in displaced persons camps are closely interrelated and the study of one issue

facilitates the study of the next, contributing to a better overall understanding. The author focuses on the classification of people arriving in the camps as refugees or displaced persons (DPs) and the issues related to these two terms; the Yalta Conference and the issue of repatriation; the role that the USA and the United Kingdom took (both directly and indirectly through various organisations) in the arrangements concerning refugees and DPs, including the Baltic people.

The research results pointed to a third topic: the positions and attitudes of the USA and the United Kingdom towards refugees and DPs from the Baltic countries. The author analyses whether the positions of the two countries were similar and whether their actions matched what they had said to the Baltic people.

I. Definitions of 'refugee' and 'displaced person'

The first chapter of this dissertation analyses the terms 'refugee' and 'displaced person' in the context of World War II. Overall, it is evident that the classification and definition of persons who were outside of their home country as refugees, Allied refugees or displaced persons (DPs) reveal the complicated and politicized nature of this subject.

When World War II first began and in the first years of the war, the people who had been displaced were called refugees. Jews were the biggest group of refugees at that time. As the war progressed, there were increasing numbers of DPs of different nationalities and intelligence reports suggested that their numbers would continue to grow. Therefore, from the second half of 1943, a distinction was made between refugees and displaced persons (DPs). The provision of unambiguous definitions was often avoided in contracts and agreements and in the statutes of organisations. As a result, the interpretation of the terms varied, both intentionally and unintentionally.

Based on the archive records studied, the author believes that the main developments in the definition and redefinition of the terms 'refugee' and 'displaced person' took place between the second half of 1943 and the middle of March 1946. During this almost three-year period, the definitions of the two terms were amended to change or specify the reasons of the displacement of the subjects being defined; their nationality; and the classification of persons as immigrants or emigrants. In conclusion, it is clear that the changing balance of power between the USA, United Kingdom and Soviet Union – both the power struggle between different organisations and the political struggle in general – had a direct impact on how these three criteria, subject to modifications over time, were understood and defined at a given time and in a given document.

II. International refugee organisations

The second chapter provides an overview of the international refugee organisations that operated during and after World War II. Based on earlier research, it was known that, compared to other organisations active at the time, the UNRRA (the United Nations Relief and Rehabilitation Administration) played a significant role in the fate of the refugees and DPs of Europe, including the Baltic countries.

As explained above, political developments had a great impact on the changing definitions and interpretations of the terms 'refugee' and 'displaced person'. Similarly, the work of refugee organisations was most of all influenced by the developments in World War II and the power struggle between the superpowers of the USA, Soviet Union and United Kingdom. The war and other events in the world greatly affected the activities of the refugee organisations that were active during and after the war, especially their cooperation with other organisations and countries, and also with military authorities. In turn, all this combined had a great impact on the fate of refugees and DPs from the Baltic countries.

The influence of war and politics is evident in the activities of the UNRRA. The creation of the UNRRA was motivated by USA's ambition to take control of the refugee situation both in Europe and in the rest of the world. The Americans' aim was probably to take full advantage of the situation. Namely, they hoped to be able to send any non-repatriating refugees and DPs to other countries; to engage more countries in the financing of the refugee camps and other arrangements; and, if necessary, to use the refugees and DPs as leverage in the political power struggle. Since the people displaced to the West from Baltic countries were termed political refugees, it was possible to use them as a tool of political manipulation in the fight for power between the USA and the Soviet Union.

Upon the creation of the UNRRA, its main objective was defined as the resolution of the DPs' problems through their repatriation. The fact that the UNRRA's goal was defined in these terms was related to USA's wish to have the Soviet Union as its ally. In conclusion, it can be said that the screening and repatriation of DPs became the main activities that reflected the power struggle or, alternatively, the allied relations between superpowers. People from the Baltic countries who were staying in Germany, Austria, Denmark and even Sweden lived in constant fear that the information gathered in screenings would be given to the Soviets or that they might face forced repatriation. Although there were messages from the US government and its high-ranking officials asserting that the refugees and DPs from Baltic countries had no reason to worry about their future, there was forced repatriation of Baltic people not only from the French zone but also from the US zones. At the same time, it should be noted that the forced repatriation of Baltic people was carried out on the initiative of the US-zone UNRRA, not by the US military authorities. Therefore, based on the materials studied by the author, it can be said that,

unlike the Brits and the US military authorities, the American UNRRA officials (who received their instructions from the US Government) did not follow the official position of the US Government as told to the Baltic people.

III. The Formation and Development of the Estonian Diaspora

The goal of the article *The Formation and Development of the Estonian Diaspora* is to give an overview of the development of the Estonian diaspora and to explain the temporal and spatial changes in the diaspora. Overall, three main waves of emigration can be distinguished in Estonia. The first, a mostly eastbound wave occurred in the period between the 19th century and World War I. As a result, almost 19% of the Estonian population lived outside of Estonia when the Republic of Estonia was formed. The second wave of emigration is connected with World War II and was mostly westbound. By 1945, the share of the Estonian population living outside of Estonia was again roughly 19% or 200 000 Estonians. Unlike during the first wave, there were an estimated 90 000 Estonians in the West and 110 000 Estonians in the East. The main destination countries of the second, westbound wave of emigration were Sweden, USA, Canada, Australia and the United Kingdom, where existing Estonian communities grew or new ones developed, in addition to the diaspora of Estonians in the USSR. The third, still on-going wave of emigration began in 1991 after Estonia regained its independence. This wave is the smallest in scale and mostly westbound. The third wave differs from the earlier waves of emigration. During the first wave people went east in search of land and during the second wave people ended up in other countries due to war-related political reasons, whereas research indicates that emigrants of the third wave have mostly left for work. The main destinations of third-wave emigrants are Finland, Germany and other European Union member states.

IV. Forced Migration of Estonians to the West during World War II

The second article, *Forced Migration of Estonians to the West during World War II (Teise maailmasõjaegne eestlaste sundmigratsioon läände)*, studies the Estonians that left during World War II as well as the process of emigration. Based on various sources and an analysis of the data on Estonian refugees and DPs, it can be said that there were several reasons why people ended up in the West, such as work and studies, evacuation, serving in the armed forces, emigration together with Baltic Germans or Estonian Swedes. Also, there were citizens of the Republic of Estonia who had been living abroad in the West before the war and remained there when the war began. Emigration to the West continued throughout the war. All in all, there is evidence that the number of civilians among those who left Estonia during the mass escape in the late summer and autumn of 1944 and stayed in the West is smaller than estimated so

far. Most of the people living in DP camps in Germany and areas occupied by Germany were people who (during the war) had moved to Germany for work or studies, had been evacuated, had been conscripted into different armed forces or had fled to the West as a civilian.

The wave of emigration to the West during World War II is considered a case of displacement (forced migration). A closer study of the westbound emigration and its comparison with the simultaneous eastbound deportation of Estonians reveals that the westbound emigration has several characteristics of voluntary migration. According to estimates, 75 000 to 80 000 Estonians ended up in western countries during World War II, while more than 21 000 of them repatriated, that is, returned to the homeland.

V. The Yalta Agreement and the Repatriation of Estonians in 1945–52

The third article, *The Yalta Agreement and the Repatriation of Estonians in 1945–52* (*Jalta kokkulepe ning eestlaste repatrieerimine 1945–52*), deals with repatriation in detail. The research suggests that the laws on repatriation were mostly based on the provisions of the Yalta Agreement, signed in February 1945. One section of the Yalta agreements stipulated that all Soviet citizens had to be sent back to the Soviet Union, but the agreements failed to define who were considered Soviet citizens – therefore, the signed agreement was thereafter interpreted as necessary. The Yalta Agreement was mostly achieved on the initiative of the USA and the United Kingdom, who had been sending inquiries to Soviet officials already since the end of 1943, regarding the future of displaced Soviet citizens.

According to Western sources, often cited by Western authors, 735 Estonians repatriated between 1945 and 1952, whereas Soviet documents state that 20 575 Estonians repatriated. A closer analysis of the figures reveals that the number cited by Western authors only includes those that repatriated from areas under the control of international organisations, while the figure reported in the archive records of the Soviet Union includes all repatriates, including those that had been on their way to the West. It is very likely that Estonians were mostly forced to repatriate, but considering the reasons why some Estonians had gone to the West, there were definitely some that returned to Estonia voluntarily.

VI. Estonian Refugees in Denmark 1945–1952 and Their Fate Thereafter

The fourth article, *Estonian Refugees in Denmark 1945–1952 and Their Fate Thereafter* (*Eesti põgenikud Taanis 1945–1952 ja nende edasine saatus*), focuses on the Estonians that ended up in Denmark during the war. The life of these Estonians in refugees camps deserves more thorough study for two reasons: first, after the capitulation of Germany, Denmark was under British

control, and, since there is a database on the Estonians displaced to Denmark, it is possible to analyse the background of the Estonians in Danish DP camps in detail and also to see who resettled, why and to which countries.

Overall, the situation of Estonian refugees in Denmark differed from the conditions of the DP camps in Germany, because Denmark was controlled by the British administration, and the Danish Red Cross and various Danish ministries played a significant role in the set-up and management of the refugees camps until 1949. The biggest difference was in screening – this was only done upon the registration of refugees and, based on available information, only happened two times during the entire encampment period. Also, there are no reports of forced repatriation from the refugees camps in Denmark. Although the representatives of the Soviet Union were allowed to visit the camps and advocate repatriation, the refugees camps in Denmark did not suffer from constant fear – the same is not true of the situation in the refugees camps in Germany and Austria. Based on the archive materials studied for this dissertation, the author has reason to believe that the atmosphere in the Danish camps was the result of British control over the camps and the fact that the UNRRA was not allowed to extend its mission to Denmark.

Analysis of the data on Estonians displaced to Denmark confirms the reasons for Estonians to leave their homeland that were outlined in earlier research and listed in article No 2. The analysis also confirms the hypothesis, proposed at the start of the research, that the decisive factors in resettlement to another country were the person's age, occupation (professional skills) and education. Compared to Germany, Denmark did not focus as much on the health of refugees upon their resettlement to other countries. The key criteria in the resettlement of people in the camps were the economic interests and priorities of the new country of residence.

VII. Discussion

Summing up the years of research, the author can now say that, so far, the refugees and displaced persons displaced to the West from Baltic countries have been regarded as a part of the East-West conflict, with the West fighting for the rights of Baltic people, whereas the materials studied suggest that the issue is much more complicated and not as straightforward.

The Baltic people displaced to the West became a kind of a tool of political manipulation during the war. Looking back at the laws on refugees and displaced persons at the end of the war and assessing things in retrospect, it can be said that the situation that had developed by April-May 1945 persisted in the years after World War II: although the Brits had *de facto* recognised the annexation of Baltic countries by the Soviet Union, neither the Brits nor the US military authorities supported the forced repatriation of Baltic people. At the same time, the view of the UNRRA – which mostly relied on the political positions of Roosevelt-era USA – was that the Baltic people were among those

subject to forced repatriation. The unclear situation of the Baltic people was largely caused by the lack of a shared view among the Western Allies, but also among US officials.

The materials studied and the case studies of Baltic refugees and DPs have revealed that the words and actions of American (and other) politicians were often contradictory. The Americans did not recognise, *de jure* or *de facto*, the annexation of the Baltic countries by the Soviet Union, and allowed the Consulate General of Estonia in New York to continue to operate without any official restrictions. These facts together with some more general political statements (like the signature of the Atlantic Charter and the Declaration of Liberated Europe) sent a clear message to Estonian refugees and DPs and gave them hope that they might get support in their difficult and trying times at the DP camps. But the cooperation with the Soviet Union through the UNRRA as well as the forced repatriation of Baltic people from the camps caused confusion, and the sense of security was replaced with fear for the future.

ELULOOKIRJELDUS

Kaja Kumer-Haukanõmm

Sünniaeg ja -koht: 7. veebruar 1975, Pärnu

Kodakondsus: Eesti

Aadress: Salme 27–5, Tartu 50106

Telefon: + 372 507 4246

E-post: kaja.kumer-haukanomm@ut.ee

Praegune töökoht: Tartu Ülikool, Välis-Eesti uuringute keskus, teadur

Haridus

2007–2012 Doktoriõpe, Ajaloo ja arheoloogia instituut, Tartu Ülikool

2000–2005 MA Ajaloo osakond, Tartu Ülikool

1995–2000 BA, Ajaloo osakond, Tartu Ülikool

Peamised uurimisvaldkonnad: eestlaste väljaränne, väliseestlus, Teine maailmasõda, külm sõda.

Doktoriväitekirjaga seotud publikatsioonid:

- Kumer-Haukanõmm, Kaja. [ilmumas] Eesti põgenikud Taanis: 1945–1952 ja nende edasine saatus – *Eesti Ajalooarhiivi toimetised. Acta et Commentationes Archivi Historici Estoniae*, Tartu.
- Kumer-Haukanõmm, Kaja. 2011. Teise maailmasõjaaegne eestlaste sundmigratsioon läände – *Acta Historica Tallinnensias*, 16, 95–109.
- Kumer-Haukanõmm, Kaja. [ilmumas] The Yalta Agreement and the Repatriation of Estonians in 1945–52 – *The Baltic States under Stalinist Rule*. Mertelsmann, O. (ed.) Cologne: Böhlau, Das Baltikum in Geschichte und Gegenwart 4.
- Tammaru, Tiit, Kumer-Haukanõmm, Kaja, Anniste, Kristi. 2010. The Formation and Development of the Estonian Diaspora – *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36:7, 1157–1174.

Doktoriväitekirjaga seotud täiendavad publikatsioonid:

- Tammaru, T.; Kumer-Haukanõmm, K.; Anniste, K. 2010. Eesti diasporaa kujunemise kolm lainet. – *Eestlased ja eesti keel välismaal*. Toim. K. Praakli, J. Viikberg. Tallinn, Eesti Keele Sihtasutus, 35–57.
- Kumer-Haukanõmm, Kaja. 2009. Julius Laasi mälestusi 1944. aasta sügistest – *Tuna*, 3, 95–100.
- Kumer-Haukanõmm, Kaja. 2009. Eestlaste põgenemine Saksamaale. – *Eestlaste põgenemine Läände Teise maailmasõja ajal. Artiklid ja elulood*. Toim. R. Reinvelt, J. Laidla, T. Hallik, K. Kukk. Tartu, Korp! Filiae Patriae.

CURRICULUM VITAE

Kaja Kumer-Haukanõmm

Date and place of birth: February, 7th 1975, Pärnu
Citizenship: Eesti
Address: Salme 27–5, Tartu 50106
Phone: + 372 507 4246
E-mail: kaja.kumer-haukanomm@ut.ee
Current position: Centre for Migration and Diaspora Studies,
University of Tartu, research fellow.

Education

2007–2012 PhD student, Institute of History and Archaeology,
University of Tartu
2000–2005 MA, University of Tartu, Department of History
1995–2000 BA, University of Tartu, Department of History

Main interest of research: Estonians migration, Estonian Diaspora, The Second World War, Cold War.

Publications connected with the thesis:

- Kumer-Haukanõmm, Kaja. [Forthcoming] Eesti põgenikud Taanis: 1945–1952 ja nende edasine saatus – *Eesti Ajalooarhiivi toimetised. Acta et Commentationes Archivi Historici Estoniae*, Tartu, Eesti Ajalooarhiiv.
- Kumer-Haukanõmm, Kaja. 2011. Teise maailmasõjaaegne eestlaste sundmigratsioon läände – *Acta Historica Tallinnensias*, Tallinn, 95–109.
- Kumer-Haukanõmm, Kaja. [Forthcoming] The Yalta Agreement and the Repatriation of Estonians in 1945–52. *The Baltic States under Stalinist Rule*. Mertelsmann, O. (ed.) Cologne: Böhlau, Das Baltikum in Geschichte und Gegenwart 4.
- Tammaru, Tiit, Kumer-Haukanõmm, Kaja, Anniste, Kristi. 2010. The Formation and Development of the Estonian Diaspora – *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36:7, 1157–1174.

Additional publications connected with the thesis:

- Tammaru, T.; Kumer-Haukanõmm, K.; Anniste, K. 2010. Eesti diasporaa kujunemise kolm lainet. – *Eestlased ja eesti keel välismaal*. Toim. Praakli, K.; Viikberg, J. Tallinn, Eesti Keele Sihtasutus, 35–57.
- Kumer-Haukanõmm, Kaja. 2009. Julius Laasi mälestusi 1944. aasta sügiseist – *Tuna*, 3, 95–100.
- Kumer-Haukanõmm, Kaja. 2009. Eestlaste põgenemine Saksamaale. – *Eestlaste põgenemine Läände Teise maailmasõja ajal. Artiklid ja elulood*. Toim. Reinvelt, R., Laidla, J., Hallik, T., Kukk, K. Tartu, Korp! Filiae Patriae.

DISSERTATIONES HISTORIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Olaf-Mihkel Klaassen.** Eesti Vabariigi konsulaarpoliitika Aasias ja Aafrikas 1918–1940. Tartu, 1991.
2. **Jüri Linnus.** Maakäsitöölised Eestis 16. sajandist kuni 19. sajandini. Tartu, 1991.
3. **Vahur Made.** Eesti ja rahvasteliit. Tartu, 1999.
4. **Martin Hallik.** Tartu ülikooli õppejõudude ja kasvandike osast humanitaar-orientalistikas (1802–1940). Tartu, 2001.
5. **Anti Selart.** Liivimaa ja Vene 13. sajandil. Uurimus poliitilisest ajaloost. Tartu, 2002.
6. **Aldur Vunk.** Ristisõjad ja palverännakud Eestis 12.–16. sajandil. Uurimus nende iseloomust ja alatüüpidest. Tartu, 2003.
7. **Andres Andresen.** Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710–1832. Riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutsioonidele ja -õigusele. Tartu, 2004.
8. **Katri Raik.** Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul. Tartu, 2004.
9. **Aigi Rahi-Tamm.** Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis. Tartu, 2004.
10. **Anu Raudsepp.** Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985. Tartu, 2005.
11. **Lea Leppik.** Tartu ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918. Tartu, 2006.
12. **Karin Hiimaa.** Aafrika retseptatsioon eestikeelses trükisõnas (kuni 1917). Tartu, 2006.
13. **Людмила Дубьева.** Историческая наука в Тартуском университете в конце XIX – начале XX вв. Тарту, 2006.
14. **Sirje Tamul.** Eraalgatuslikest stipendiumidest Tartu Ülikoolis 1802–1918. Tartu, 2007.
15. **Marten Seppel.** Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni. Tartu, 2008.
16. **Mati Kröönström.** Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920. Tartu, 2008.
17. **Märt Läänemets.** *Gaḍḍavyūha-sūtra* kui ajalooallikas. Tartu, 2009.
18. **Epi Tohvri.** Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses. Tartu, 2009.
19. **Indrek Paavle.** Kohaliku halduse sovetiseerimine Eestis 1940–1950. Tartu, 2009.
20. **Aivar Põldvee.** Bengt Gottfried Forselius ja rahvahariduse lätted Eesti- ja Liivimaal. Tartu, 2010.

21. **Vladimir Sazonov.** Die Königstitel und -epitheta in Assyrien, im Hethiterreich und in Nordsyrien (*Ugarit, Emar, Karkemiš*) in der mittellassyrischen Zeit: Strukturelle Gemeinsamkeiten, Unterschiede und gegenseitige Beeinflussung. Tartu, 2010.
22. **Andres Seene.** Eesti sõjaväe ohvitseride ettevalmistamise süsteemi kujunemine ja areng 1919–1940. Tartu, 2011.
23. **Piret Õunapuu.** Eesti rahva muuseumi loomine ja väljakujunemine. Tartu, 2011.
24. **Ilmar Rootsi.** Hunt ja inimene: suhted Eestis XVIII sajandi keskpaigast XIX sajandi lõpuni. Tartu, 2012, 282 p.